

**Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик
университети**

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

**«Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология»
пәнинен лекция текстлери**

Дүзиўши:

И. Сейтназарова

Нөкис – 2006

Биринши тема: Морфемика. Морфема хэм оның түрлери.

Жобасы:

1. Морфемика-грамматиканың бир бөлими сыпатында.
2. Морфема хэм оның түрлери.
3. Түбир хэм көмекши морфемалар.
4. Көмекши морфемалардың түрлери:
  - а) Сөз жасаушы морфемалар
  - в) Форма жасаушы морфемалар.
  - с) Сөз өзгертиуши морфемалар.
5. Көмекши морфемалардың жайласуу тәртиби.
6. Суффикс, постфикс, жалғау хэм аффиксоидлар хақында түсиник.
7. Көмекши морфемалар арасында омонимия, синонимия хэм антонимия кубылыслары.

Таяныш түсиниклер.

Морфемика, морфема, түбир, аффикс, сөз жасаушы аффикслер, форма жасаушы аффикслер, сөз өзгертиуши аффикслер, омоним, синоним, антоним аффикслер.

Морфемика морфологияның айрықша бир бөлими болып, сөзлердиң ең киши мәнили бөлеклери болған, морфема оның түрлери, мәнилери, хызметлери, өз-ара байланыслары хақындағы илим. Морфемика тарауының пайда болууы морфема түсиниги менен байланысly. Морфема түсиниги менен атамасын илимге киргизген рус-поляк илимпазы Бодуэн де Куртенэ болып есапланады. Оның пикиринше бул атаманы «артықша» деп есаплау улыўмаластырыушы дарақ атамасын артықша деп есаплаудың дәл өзи болып емен, қайың, арша сыяқлы жеке атамалар менен шеклениуге алып келеди. Демек, морфема улыўмаластырыушы сыпатқа ийе тил бирлиги болып түбир менен қосымталарды бир бирликке жәмлестиретуғын атама. Мысал ушын **тереклик, балықшы, ақыллылық** сөзлерин алып қарайык. Бундағы биринши сөз еки морфемалы (**балық-шы**) ал үшінши сөз үш морфемалы (**ақыл-лы-лық**) болып есапланады.

Сөзлердиң қурылысындағы барлық морфемалар бирдей мәни аңлатпайды. Олардың биреулерин лексикалық мәни аңлатса, екиншилери грамматикалық мәни аңлатыу менен шекленеди. Усы өзгешелигине қарай морфемалар еки түрге бөлинеди.

1) түбир морфемалар хэм 2) аффикс морфемалар.

Түбир морфемалар менен аффикс морфемалар арасындағы тийкарғы өзгешелик олардың мәнисинде болып, түбир морфемалар лексикалық мәни, ал аффикс морфемалар грамматикалық мәни аңлатады. Екиншиден, түбир морфемалар қолланылыуы бойынша еркин болып олар бөлек турып та, көмекши морфемалар менен келип те қолланылады. Ал аффикс морфемалар бөлек турып қолланылмайды тек түбир морфемалар менен келип сөз жасау ямаса сөз өзгертиу сыяқлы грамматикалық хызметлерди атқарады. Сөзлерди морфемаларға ажыратқанда морфемалар арасындағы семантикалық байланысты есапқа алыу керек. Мәселен **балықшылық** сөзи үш морфемадан ибарат: **балық-шы-лық**, ал **адамгершилик** сөзи еки морфемадан ибарат: **адам-гершилик**. Себеби бул сөзди адам-гер-ши-лик сыяқлы морфемаларға ажыратуға болмайды. Өйткени адамгер, адамгерши деген сөз жоқ. Екиншиден, сөзлерди морфемаларға ажратқанда оның қурлысындағы хәр бир морфеманы басқа сөзлерде ушрасатуғын тилде таяр халында ушрасатуғын морфемалар менен салыстыруу зәрүр. Мәселен, ақыллы, ақылсыз, ақылгөй сөзлерин салыстырғанда олардың барлығында да ақыл морфемасы түбир морфема болып есапланады. **Ақыллы** сөзиниң қурлысындағы **-лы** морфемасы **жүрекли, хұжданлы** хэм тағы басқа сөзлерде, **ақылсыз** сөзиниң қурылысындағы **-сыз** морфемасы **ойсыз, уятсыз, арысyz** хт.б сөзлерде, **ақылгөй** сөзиниң қурылысындағы **гөй** морфемасы **заманাগөй, арзагөй**

дәмегөй х.т.б сөзлерде ушырасады. Булар көрсетілген морфемалардың қарақалпақ тилинде айрықша формалар сыпатында қарауымызға тийкар болады.

Морфемалар мәниси хәм атақаратуғын хызмети жағынан хәр қыйлы. Олардың биразы сөздің тийкарғы лексикалық мәнисин аңлатса, басқалары грамматикалық мәниге ийе болады. Бөлек турып та ямаса аффикс морфемаларды қабыл етип те қолланылатуғын, сөздің қурылысында лексикалық мәни аңлататуғын формалар түбир морфемалар болып есапланады. Мысалы: **балық-шы-лық, бала-лар, ар-сыз-лық**.

Көмекши морфемалар мәниси, атқаратуғын хызмети жағынан грамматикалық емес морфемалар хәм грамматикалық морфемалар деп бөлинеди. Грамматикалық емес морфемалар бул сөз жасаушы морфемалар болып жаңа мәнидеги сөзлердің составында тийкарғы сөз жасаушы қурал болып есапланады. Олар тек белгили топардағы сөзлерге жалғанып сол сөздің қайсы сөз шақабына киретуғынлығын көрсетеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде олар арқалы дөрэнди атлықлар (**сүүрет-ши, бил-им, қоллан-ба, шақыр-ық**), келбетликлер (**пайда-лы, дийўал-ый, азан-ғы, түркмен-и**), рәуишлер (**ўақыт-ша, зат-лай**), фейиллер (**хабар-ла, көмек-лес, күш-ей**) жасалады. Сөз жасаушы морфемалардың сөз жасау уқыплығы шекленген болып, олар қәлеген сөзлерге жалғана бермейди.

Грамматикалық морфемалар грамматикалық жақтан өзгеретуғын мәнили сөзлердің хәр қыйлы формаларын жасайды. Олар форма жасаушы хәм сөз өзгертиўши болып екиге бөлинеди.

Форма жасаушы морфемалар белгили бир сөз шақабының ишинде қолланады хәм олардың саны шекленген болады. Мәселен қарақалпақ тилинде оларға атлықтың субъектив бақа берийши формалары (**төбе-шик, қыз-алақ, адам-сымақ**) келбетлик хәм рәуиштиң дәреже формалары (**қызыл-ырақ, төмен-леў**) фейилдің дәреже, мейил болымсызлық формалары, атауыш фейил, келбетлик фейил, хал фейил формалары киреди. Бул морфемалар сөздің синтаксислик емес формаларын жасайды.

Сөз өзгертиўши морфемалар сөздің синтаксислик формаларын жасайды., яғный сөзди гәптеги басқа сөзлер менен байланыстырыў ушын хызмет етеди. Олардың қолланылыў өриси жүдә кең. Мәселен. қәлеген атлық ямаса атлыққа өткен сөз тартымланады хәм сепленеди, ал фейиллер бетленеди. Усыған байланыслы тартым сеплик хәм бетлик аффикслери сөз өзгертиўши морфемалар болып есапланады.

Қарақалпақ тилиндеги көмекши морфемалар жаңа сөз ямаса жаңа грамматикалық формаларды жасаудағы уқыплығына қарай еки топарға бөлинеди: **өнимли** хәм **өнимсиз** морфемалар.

Тилде белгили сөзлер топарын жасауда ямаса сөздің грамматикалық формаларын жасауда кеңнен қолланылатуғын хәм көплеген сөзлерге жалғана беретуғын морфемалар **өнимли морфемалар** деп аталады. Мысалы, атлық жасаушы **шы//шы, лық//лик**, келбетлик жасаушы **лы//ли, сыз//сиз, дай//дей, тай//тей**, фейил жасаушы **ла//ле** аффикслери.

Бир сөзге ямаса жүдә аз муғдардағы сөзлер топарына жалғанатуғын морфемалар **өнимсиз морфемалар** деп аталады. Мысалы **қараўыл, жасаўыл** сөзлериндеги **-ўыл** морфемасы; **-даў//деў** белдеў; **еке-** бәсеке; **ан//ең** тозаң; х.т.б

Қарақалпақ тили аглютинатив тиллер қатарына киретуғын болғанлықтан ондағы сөзлердің қурамындағы морфемалар белгили бир тәртипте биринен соң бири жалғана береди. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги морфемалардың сөздің составында орналасыў тәртиби төмендегише: 1) сөздің басында биринши болып түбир морфема турады. (егер онда бий, на элементлери болмаса); 2) оның изинен сөздің лексикалық мәнисин келтирип шығаратуғын сөз жасаушы морфема ямаса морфемалар жайласады. 3) сөз жасаушы морфемалардан кейин форма жасаушы морфема хәм оның соңында 4) сөз өзгертиўши морфемалар турады. Мысалы. **кейингилеримизденсиз** деген сөзди алып қарайық **кейин-**түбир морфема, **-ги** келбетлик жасаушы морфема **лер** -көпликти I-беттиң көплик түрин көрсетиўши -сөз өзгертиўши морфема, **-сиз** II бетти билдиретуғын

сөз өзгертиўши морфема. **Балықшыларымыздан, келетуғынлардан** деген мысалларды да усы тәртипте таллаўға болады. Бирақ айрым туўысқанлық мәнидеги атамаларда сөз өзгертиўши морфемалардың жайласыў тәртиби өзгериўи мүмкин: **анамлар, апаларым.**

Сөздің курамында қолланылатуғын орнына, мәнисине хәм хызметине қарай көмекши морфемалар қарақалпақ тилинде **суффикс** түбирден кейин жалғанып сөз жасаў ямаса форма жасаў мәнилерин аңлатады: **балық-шы-лық, бас-ла-ў, қурал-сыз-лан-дырыў.** Қарақалпақ тилиндеги суффикслер түбирдің жуўан ямаса жиңишкелигине қарай жалғанады: **қала-лық, кеше-ги,** ал **-жақ, -туғын** аффикслери тек жуўан түринде қолланылады. Мысалы: **бара-туғын, келе-туғын, жаза-жақ, кете-жақ.** Гейпара аффикслер түбирди фонетикалық өзгерислерге алып келеди: **төк-төгин, ек-егин.**

Суффикслер сөздің қайсы сөз шақабына тийисли екенлигин көрсетиўши бөлеги болып хызмет етеди. Мысалы: **пада-шы (атлық), китап-ый (келбетлик), самал-ла (фейил), ақша-лай (рәўиш).** хтб.

Постфикс -қарақалпақ тилинде жағаўдан кейин жалағанатуғын сөз жасаўшы аффикслер олар (латынша р9s5 кейин, кейнинен) деп аталады.

Постфикслердің қатарына ҳәзирги қарақалпақ тилинде орын сеплиги жалғаўынан кейин жалғанып келбетлик жасаўшы **ғы//ги** суффикслерин (қалада-ғы, үйде-ги) хәм көплик жалғаўынан кейин жалғанып рәўиш жасаўшы **ша//ше** суффикслерин (қахарманлар-ша, мәртлер-ше) жатқарыўға болады. Суффикс хәм постфикс улыўма **аффикс** деп аталады.

Флекция (жалғаў),-Флекция сөздеги ең ақырғы морфема. (олардан кейин тек постфикс турыўи мүмкин). Қәлеген сөзде флекцияның болыўи шәрт емес. Ол тек грамматикалық жақтан өзгеретуғын сөзлерге жалғанып, олардың грамматикалық мәнилерин анықлайды хәм басқа сөзлер менен байланыстырады, яғный олардың қайсы санда сепликте ямаса бетте екенлигин көрсетеди.

Аффиксоидлар. Тилдеги қоспа сөзлер ең кеминде еки түбирден турады. Олардағы түбирлердің биреўи (көбинесе кейинги түбир) ўақытлар өтиўи менен өзиниң дәслепки мәнисин жойтып көмекши морфема хызметине өтеди, бирақ ол өзиниң дәслепки мәнисин биротала жойтпайды. Бундай аўыспалы мәнидеги морфемалар **аффиксоидлар** деп аталады. Мысалы, **асхана, китапхана** сөзлериндеги **хана** (өзбек тилинде ол ҳәзир ҒәжиреҒ деген мәнини аңлатады) **хызметкер** сөзиндеги **кер** (кәр-жумыс, ис) морфемаларын аффиксоидлар деп қараўға болады. Сондай-ақ **әдебияттаньў, Бердақтаньў** сөзлериндеги **таньў** морфемасы да аффиксоидлар қатарына киреди.

Сөзлер сыяқлы көмекши морфемалар арасында да синонимия, антонимия хәм омонимия қубылысларын көриўге болады. Сеслик элементлери бирдей, мәниси хәм хызмети бойынша хәр қыйлы болған көмекши морфемалар **морфемалық омонимлер, ямаса оммоморфемалар** деп аталады. а) Сөз жасаўшы хәм форма жасаўшы морфемалар арасындағы омонимиялық қубылыс. **Айтыс-қарақалпақ** фольклорының бир жанры. Сен оның менен **айтыс**;

б) Сөз жасаўшы хәм сөз өзгертиўши морфемалар арасындағы омонимиялық қубылыс. **Берерменге** бесеў көп. Азап бергенлерге ғазап **берермен**;

в) сөз өзгертиўши морфемалар өз-ара омоним болады: Бизиң **баламыз** (тартым) Бизлер еле **баламыз** (бетлик);

Морфемалық синонимия. Хәзирги қарақалпақ тилинде гейпара морфемалар өзлериниң сеслик составының хәр қыйлы болыўына қарамастан мәнилери бойынша бирдей ямаса жақын болып келеди. Морфемалық синонимия тек бирдей морфемалар арасында болады.

а) Түбир морфемалар арасындағы синонимия, бул лексикологияда үйрениледі;

б) Сөз жасаўшы морфемаларда синонимия көбирек ушырасады: **ғыш//гир** (билгир-билгиш), **ши//кер** (себепши-себепкер);

в) Гейпара форма жасаушы морфемаларда бир-бирине синоним болып келеді: -мақшы // -мекши, -бақшы // -бекши хәм жақ, кел - мекши, кел- е-жақ, оқы-мақшы, оқы- й-жақ.

Морфемалық антонимия. Хәр қыйлы морфемалар тек бир-бирине жақын мәнини емес сондай-ақ қарама-қарсы мәнилерди де билдириу мүмкин. Бундай морфемалар **антоним морфемалар** деп аталады. Морфемалық антонимия түбир морфемаларда көбирек ушырасады: **үлкен-киши, аз-көп.** Ал көмекши морфемалар арасындағы антонимлик қатнас тилимизде онша өнімли емес. Сөз жасаушы морфемалардың **лы-ли хәм сыз-сиз** морфемалары антоним болады. Мысалы, **қарлы-қарсыз, ақыллы-ақылсыз.**

Қадағалау үшін сораулар.

1. Морфемика нени үйретеди? Морфема дегенимиз не?
2. Қандай морфемаларды билесиз?
3. Түбир морфема дегенимиз не?
4. Көмекши морфемалардың түбир морфемалардан қандай өзгешелиги бар?
5. Көмекши морфемалардың қандай түрлерин билесиз?
6. Сөз жасаушы морфема дегенимиз не?
7. Форма жасаушы морфема дегенимиз не?
8. Сөз өзгертиуши морфема дегенимиз не?
9. Суффикс, постфикс, жалғау дегенимиз не?
10. Омоним аффикслер қандай аффикслер?
11. Синоним аффикслер қандай аффикслер?
12. Антоним аффикслердің өзгешеликлері неден ибарат?

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык Москва. 1952.
2. Қудайбергенов М. Каракалпак тилинің морфемикасы. Нөкис, 2001.
3. Тожиев Е. Узбек тили морфемикасы. Тошкент, 1993
4. Лопатин. В Русская словообразовательная морфемика. Москва, 1997.
5. Мирзакулов. Т. Грмматика уқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, 1994.
6. Хэзирги қарақалпак тили. Морфология. Нөкис, 1981
7. Хэзирги қарақалпак әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, 1994.
8. Хэзирги узбек адабий тили. Тошкент, 1992.

Екинши тема: Қарақалпак тилинде сөз жасау усуллары. Сөз шақабларының жасалыуы

Жобасы:

1. Сөз жасау усуллары ҳаққында улыуға түсиник.
2. Морфемалық усул:
  - а) Аффиксация усулы.
  - в) Сөз қосылыуы усулы
  - с) Сөз қосылыуы хәм аффиксация усулы
  - д) Аббревиация усулы.
3. Морфемалық емес усул.
  - а) Лексика-семантикалық усул
  - в) лексика-синтаксислик усул
4. Атлықтың жасалыуы
5. Келбетликтің жасалыуы
6. Фейилдің жасалыуы
7. Рәуиштиң жасалыуы

Таяныш түсиниклер.

Түбір хәм дөрэнди сөзлер, сөз жасаўдың морфемалық усылы, сөз жасаўдың морфемалық емес усылы: лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик усыллары, атлық, келбетлик, фейил хәм рәуиштин жасалыўы, қоспа сөзлер, составлы, бириккен, жуп хәм тәкирар сөзлер.

Тилдеги дөрэнди сөзлердин жасалыўында белгили бир нызамлылықлар бар. Олар белгили бир сөз жасаў усылларының жәрдемінде жасалады. Бул усыллар өзиниң формасы, мазмуны хәм өнимлиги жағынан бирдей емес, хәр бир сөз жасаў усылының өзине тән өзгешеликтери бар. Сөз жасаў усылын белгилейтуғын баслы белги- сөз жасаў форманты (қуралы) болып есапланды.

Қарақалпақ тилинде сөз жасаў усылларын анықлаў бойынша түрли пикирлер бар. Демек, бул сөз жасаў мәселесиниң, сөз жасаў усылларының еле де терең изертлеўди талап ететуғын мәселе екенлигин көрсетеди. Соңғы дәўирде шыққан илимий грамматикада (Нөкис, 1994) бул мәселе ҳаққында айтыла келип, қарақалпақ тилинде төмендегидей сөз жасаў усылларының бар екенлиги көрсетилген.

1. Морфемалық усыл

2. Морфемалық емес усыл.

Морфемалық усыл. Бул усылда морфемалар баслы хызмет атқарады. Оның үш түри бар:

1) Аффиксация. Бунда сөз жасаўшы аффикслер түбір хәм тийкарларға қосылып дөрэнди сөзлерди жасайды. Мысалы: **хызмет-кер, өн-им, балық-шы-лық.**

Аффиксация усылының **суффиксация хәм постфиксация** сыяқлы еки түри бар. Аффиксация усылы арқалы атлық, келбетлик, рәуиш хәм фейиллер, ал постфиксация усылы арқалы келбетлик хәм рәуишлер жасалыў мүмкиншилигине ийе. Демек, улыўма аффиксация усылы деп алсақ қарақалпақ тилинде бул усыл жәрдемінде **атлық, келбетлик, рәуиш хәм фейиллер** жасалыў мүмкиншилигине ийе. Ал басқа сөз шақаблары сөз жасаўшы аффикслерге ийе емес.

2) Сөз қосылыў усылы. Еки хәм оннан да артық сөзлердин бир-бирине қосылыўы арқалы дөрэнди сөзлердин айрықша бир түри қоспа сөзлер жасалады. Қоспа сөз дегенде еки хәм оннан да артық сөзлерден турып, улыўма бир мәни аңлататуғын дөрэнди сөз түсиниледи. Қоспа сөзлер сыртқы формасы хәм компонентлериниң түрине хәм қосылыў дәрежесине қарай **1) Составлы сөзлер; 2) жуп сөзлер; 3) тәкирар сөзлер 4) бириккен сөзлер хәм 5) қысқарған сөзлер** болып бөлинеди.

1) Составлы сөзлер. Составлы сөзлерге компонентлериниң өз-ара байланысы бир қанша гүңгиртленип, турақлы орынға ийе болған хәм улыўма бир мәни аңлататуғын сөзлер киреди. Олардың компонентлериниң орынларын алмастырыўға ямаса араларына басқа сөз қосып айтыўға болмайды. Составлы сөз тек бир сөз шақабына тийисли болып бир ағзаның хызметин атқарады мысалы **аяқ кийим, көз әйнек, қара торы.**

2. Жуп сөзлер көбинесе еки гейде үш сөздин дизбеклесиўинен дүзиллип, улыўмалық, жыйнақлаў мәнилери аңлатады. Жуп сөзлер арқалы жаңа формадағы сөз жасалады хәм олар өзине тән болған бир қанша өзгешеликлерге ийе: а) еки компоненти де мәнили: **дос-душпан** б) бир компонентли мәнили, екиншиси мәниге ийе емес жуп сөзлер: **бәле-мәтер** в) еки компаненти де мәниге ийе емес: **ләм-лим.** Жупс сөзлер мәниси бойынша: **1) улыўмаластырыў мәнисиндеги жуп сөзлер: қазан-табақ, бет-аўызы 2) күшейтиў мәнисиндеги жуп сөзлер: азып-тозып, аман-саў 3) идиомалық мәнидеги жуп сөзлер: көз-кулақ болыў, күйип-писип.**

3. Тәкирар сөзлер бир сөздин тәкирарланып келиўинен жасалады. Олар сыртқы формасы жағынан жуп сөзлерге жақын болып келеди. Мысалы **топар-топар, қыя-қыя.** Тәкирар сөзлердин жасалыўында гейде **ма//ме, ба//бе, па//пе** элементтери пайдаланылады. **Айма-ай, көзбе-көз, бетпе-бет.**

4. Бириккен сөзлер. Еки ямаса оннан да артық сөзлердин өз-ара тығыз биригиўинен жасалады. Көпшилиқ жағдайда бириккен сөзлердин компоненттери

өзгеріске ушырап қолланылады. Мысалы **билезик, (билек-жүзик), быйыл (бул - жыл)**.

Қарақалпақ тилинде бириккен сөз формасында көбинесе мәнилі сөз шақаптары қолланылады. **Атқосшы, айғабағар.**

5. Қысқарған сөзлер. Сөзлердің қысқарып биригіуінен жасалады. Қарақалпақ тилинде қысқарған сөзлер орыс тилинің тәсири арқасында пайда болды. Мысалы **колхоз, совхоз.** Қысқарған қоспа сөзлер: а) тек биринши бууынның қысқарыуынан **педфак**; б) дәслепки хәришлердің биригіуінен **ҚМУ, АҚШ**; в) биринши сөздің қысқарып екіншисинің толық алыныуынан: **пединститут е)** аралас формада: **лавсан**

3) **Сөз қосылыу хәм аффиксация усылы.** Айрым сөз дизбеклери сөз жасаушы морфемалардың жәрдеми менен қоспа сөзге айланады. Бунда тийкарғы хызметти сөз жасаушы морфемалар атқарады: **үшмүйеш-үшмүйешлик, бес жыл-бес жыллық.** Сөз жасаудың бул усылы морфология-синтаксислик усыл деп те аталады.

4) **Аббревиация усылы** -бул сөзлерди қысқартыу арқалы сөз жасаудың бир түри. Ол арқалы бир сөз ямаса сөз дизбеги қысқартылып айтылады. Мысалы **маг (магнитафон), физра(физкультура).** Сондай-ақ адам атларының қысқартылып айтылыуы да усы усылға киреди. Мәселен: **Гуля, Мәке, Әйеке.**

Морфемалық емес усыл. Бул усыл екиге бөлинеди: 1) лексика-семантикалық, 2) лексика-синтаксислик

1. Лексика-семантикалық усыл. Бул усыл арқалы сөз өзинің морфемалық курамын өзгертпестен-ақ басқа сөз шақабына өтип кетеди. Тил илиминде бул усылды **транспозиция** деп те атайды. Мысалы **қара сыя (келбетлик).** Узактан **қара** көринди (**атлық**). Мәнилі сөз шақаптары арасында айрым сөзлер лексика семантикалық усыл менен атлық, келбетлик алмасық хәм рәуишке өте алады. Басқа сөз шақаптарының атлыққа өтиуі **субстантивация** деп аталады. Мысалы: **күйик** (келбетлик), **күйик** (ҒдәртҒ мәнисиндеги атлық). Басқа сөз шақаптарының келбетликке өтиуі **адъективация** кубылысы деп аталады. Мысалы **қайнаған суу** (келбетлик фәйил), **қайнаған ыссы** (келбетлик). Айрым сөзлер гейде алмасыққа да өтеди, бул кубылыс **прономинализация** деп аталады. Мысалы, **биреу** (жәмлеу санлығы), **биреу** (Ғәлле кимҒ мәнисиндеги атлық). Гейпара сөзлердің рәуишке өтиуі кубылысы **адвербиализация** деп аталады. Мысалы **ақшам** (атлық), **ақшам** (рәуиш).

2. Лексика-синтаксислик усыл. Гейде айрым сөз дизбеклери бир сөз сыпатында белгили бир мәниске ийе болады хәм бир түсиникти аңлатады. Бундай дизбеклер мәнилі сөз бенен көмекши сөз, еркин сөз дизбеклери, фразеологиялық сөз дизбеги хәтте айрым гәплерде болыуы мүмкин. Сөз дизбегинің усылайынша бир сөз мәнисине ийе болыуы лексика-синтаксислик усыл ямаса **лексикализация** деп аталады. Мысалы **көрсө қызар, орамасам өлгеймен.** Хәзирги қарақалпақ тилиндеги көплеген жер-суу атамалары адам атлары лесика синтаксислик усыл арқалы жасалады. Мысалы **Қызкеткен, Улбосын, Дүлдил атлаған.**

Атлықтың жасалыуы. Атлық ең үлкен сөз шақабы болып басқа сөз шақаптарынан жасалыуы усылы хәм мүмкиншиликлерине қарай ажыралып турады. Атлықлар төмендеги усыллар арқалы жасалады:

1. Аффиксация 2. Сөз қосылыу 3. Лексика-семантикалық 4. Лексика-синтаксислик.

Атлық жасаушы аффикслер саны оғада көп болып биз оны төмендеги түрлерге бөлип үйренемиз.

1. Атауыш сөзлерден атлық жасаушы аффикслер

2. Фейил сөзлерден атлық жасаушы аффикслер

3. Еликлеуишлерден атлық жасаушы аффикслер

1. Атауыш сөзлерден атлық жасаушы аффикслер: Шы//ши, лас//лес, шылық//шилик, лық//лик, хана, стан, кер//гер, кеш, ман, бан, зар, нама, зада.

Булардың айрымларына тоқтап өтсек **шы//ши** аффикси атлыққа жалғанып келеді: **тракторшы, кітапханашы**. Келбетликке жалғанғанда: **қызықшы, сынықшы**.

Шылық//шилиқ аффикси атлықтарға жалғанғанда: **дийханшылық, бақсышылық**. Келбетликтерге жалғанғанда: **жууапкершилиқ**. Рәуиштерге: **молшылық кемшилиқ**, модаль сөзлерге: **мүмкіншилиқ баршылық**.

Лық//лик аффикси атлық, келбетлик, санлық хәм рәуиштен атлық жасайды: **етикшилиқ, қамыслық, ағалық, аўызлық, бирлик, төртлик**.

Хана қосымтасы атлық сөзге жалғанып бирнәрсеге арналған орынның атын аңлатады: **отынхана, шайхана, гәллекхана**.

Зар қосымтасы атлықтан бирнәрсенің жасайтуғын, өсетуғын орнына байланысly, сөздің көплигин, моллығын билдиреди: **гүлзар, интизар, көклемзар**.

Нама қосымтасы атлықтарға жалғанып белгили хужжет атларын билдиреди: **шәртнама, ўәсиятнама, әдепнама**.

Атлық жасаўшы өнимсиз қосымталарға төмендеги аффикслер киреди:

Гек, деў, ын, еке, ғай, аң, ең. Мысалы: **илгек, тозаң, қудағай**.

Фейилден атлық жасаўшы аффикслер: **ма//ме, ба//бе, па//пе, мақ//мек, бақ//бек, пақ//пек, ыў//иў, ыш//иш, ақ//ек, ық//ик, ыс//ис, ша//ше ғақ//гек, қақ//кек, қыш//гиш, қын//кин мық, дақ, маш, ўыл, дық**, аффикслери төмендеги мәнидеги атлықларды жасайды. **Ба//бе, ма//ме, па//пе** аффикслеринен аўқат түрлери: **жарма қарма**, аўрыў түрлери: **ысытпа**, қурал әспаб атлары: **қырма, тырма**, орын атлары: **бөлме** жасалады.

Мақ//мек аффикси де түрли мәнидеги дөрәнди атлықларды жасайды: **оймақ, қаймақ, батпақ** т.б. Басқа қосымталар да дөрәнди атлықларды өнимли жасайды хәм бул аффикслер жәрдемінде жасалған дөрәнди атлықлар мәниси бойынша оғада хәр қыйлы. Қарақалпақ тилиндеги дөрәнди атлықлар еликлеўишлерден де жасалады. **Ылды//илди, ық//ик, ап, ең, ын, ир, ыр** аффикслери көриниске хәм сеске еликлеўиш сөзлерге жалғанып төмендегидей дөрәнди атлықларды жасайды: **гүўилди, быжық, селтең, гүрбең** хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги **-ша//ше, -шақ//шеқ, -шық//шиқ, -алақ,-лақ, -жан, -тай**, аффикслери атлықтың субъектив баха берийўши формалары деп аталады, яғный олар атлықтарға жалғанып киширейтий хәм еркелетий мәнислериндеги атлықларды жасайды. Мысалы: **кітапша, ойыншық, тайыншақ**.

Атлықлар қарақалпақ тилинде сөз қосылыў усылы менен де жасалады.

Составлы атлықлар. Еки хәм оннан да көп сөзлердің дизбегинен жасалып, улыўма бир түсиникти аңлатады. Гәпте бир ағзаның хызметин атқарады. Мысалы: **сүйир шыбын, ботакөз, ҒАқмақ патшаҒ**.

Жуп атлықлар. Олардың компонентлери өз ара тең қатнаста болып, улыўмаластырыў, жыйнақлаў мәнислерине ийе болады. Көбинше бир сөз шақабынан жасалып келеді. Мысалы: **көрпе-төсек, қой-ешки**.

Тәкирар атлықлар. Жыйнақлаў гейде айрыў мәнислерин билдирип, көбинесе нумеративлик (өлшемлик) мәнидеги атлықлардың тәкирарланыўынан жасалады: **топар-топар, түрли-түрли**.

Бириккен атлықлар. Хәр қыйлы мәниге ийе болған еки түбир ямаса тийкардың тығыз биригийўинен жасалады: **шашбаў, өмирбаян, атқулақ**. Бириккен атлықлар хәр қыйлы сөз шақабларының биригийўинен жасалып келеді: **бесбармақ, қарақалпақ, палкер, гүлдирмама**

Қысқарған қоспа атлықлар. Қарақалпақ тилинде қысқарған қоспа атлықлар орыс тилинен өзлескен сөзлерде көплеп ушрасады. Мысалы: **района**. Айрым атлық сөзлер бас хәриплерин алыў жолы менен қысқарады. **ҚМУ, БМШ, АҚШ**.

Аббревиация. Усылы менен сөздің морфемалары қоспа сөз хәм сөз дизбегиниң компонентлери қысқарып атлық жасалады. Мысалы **рация (радиостанция)**. Сондай-ақ **Бәйеке, Сәке** сөзлери аббревиация-усылындағы атлық сөзлерге киреди.

Лексика-семантикалық усыл (субстантивация). Яғный басқа сөз шақабларының атлыққа өтиўи. Қарақалпақ тилинде атлыққа биротала өткен сөзлер турақлы субстантивация деп аталады: **бай, жас**. Бирде, басқа сөз шақабы бирде, атлық болатуғын сөз турақсыз субстантивация деп аталады. Мысалы: **жақсы, жаман, жазыўшы, тигиўши**.

Лексика-синтаксислик усыл (**лексикализация**). Гейде айрым сөз дизбеклери, хәттеки гәшлер де өз мәнилери өзгертип лексикаласады, бир сөзге бара-бар болып предметлик уғымды билдиреди. Мысалы: **орамасам өлгеймен (орамалдың аты), Қызкеткен, Улбосын**.

Келбетликтің жасалыўы. Қарақалпақ тилидеги сөз шақабларының ишинде келбетлик өзине тән болған лексика семантикалық, грамматикалық өзгешеликлерге ийе сөзлер топары. Ол өзине тән болған сөз жасаўшы аффикслерине ийе. Оларды атаўыш сөзлерден келбетлик жасаўшы аффикслер, фейилден келбетлик жасаўшы аффикслер деп еки топарға бөлип үйрениўге болады.

Атаўыш сөзлерден келбетлик жасайтуғын аффикслер: **-лы//ли, сыз//сиз, дай//дей, тай//тей, ғы//ги, қы//ки шақ//шек, шыл//шил, лық//лик, паз, гөй, лас//лес, қар//кер//гер, -лақ, ый//-ий**. Булар ишиндеги ең өнимилиси **-лы//ли** аффикси болып, бул атлықларға, келбетликлерге, модаль сөзлерге жалғанып келеди: **жүрекли, тәртипли, керекли**. **-Сыз//сиз** аффикси мәниси **лы-ли** аффиксине қарама-қарсы мәни аңлатады: **мазалы-мазасыз**. **Дай//дей, тай//тей** аффикси көбинше салыстырыў мәнисиндеги келбетликлерди жасайды: **аттай, жақсыдай**. **Шыл-шил** аффикси тек ғана атлықтан келбетлик жасайды: **күншил, қонақшыл, ойшыл**.

Қарақалпақ тилиндеги **фейилден келбетлик жасаўшы аффикслер**: **ғыр//гир, қыр//кир, малы//мели, балы//бели, палы//пели, аўық//еўик, қыш//киш, қақ//кек, ғақ//гек, аң//ең, ық//ик, аған//еген, асы//еси, ыңқы//иңки пан//пең, ғын//гин**.

-Ғыр//гир, қыр//кир аффикси уқыпшылық бейимлилик белгисин билдиретуғын келбетликлерди жасайды **сезгир, илгир, өткир**. Ол **ғыш//гиш, қыш//киш** аффикслери менен синоним болады. **билгир-билгиш**.

-Малы//мели, -балы//бели, -палы//пели аффикси сынлық, сапалық мәнисиндеги келбетликлерди жасайды **жуқпалы, айнымалы, сериппели**.

-Ғақ//гек, -қақ//кек аффикси предметтің қәсийетине тән белгилерди билдери: **урысқақ, сергек, қорқақ, тайғақ**.

Қарақалпақ тилинде келбетликлер **сөз қосылыў** усылы менен де жасалады. Буның нәтийжесинде 1) составлы келбетликлер 2) жуп келбетлик 3) тәкирар келбетлик 4) бириккен келбетликлер пайда болады.

1) **Составлы келбетликлер** сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация хәм лексикализация усылы менен жасалады: а) сөз қосылыў менен жасалыўы: **қара торы, узын бойлы** в) лексикализация усылы менен жасалыўы: **пир қаққан, көрсе қызар**.

2) **Жуп келбетликлер** предметтің белгилерин хәр тәреплеме жуўмақластырып сыпатлап көрсетеди. Олардың компонентлери көпшилик жағдайда бир-бирине антоним болып келеди. Мысалы **артық-кем, уллы-киши**.

3) **Тәкирар келбетликлер** бир келбетлик сөздің жуп сөз түринде тәқрарланыўынан жасалады, белгиниң бир неше предметге тийислигин билдиреди: **қызық-қызық, үлкен-үлкен**.

4) **Бириккен келбетликлер** еки сөздің бир-бири менен тығыз биригиўнен жасалып келеди. Олар хәр қыйлы сөз шақабларынан болыўы мүмкин мысалы (келбетлик+атлық) **ашкөз**, (атлық + келбетлик фейил) **гүдибузар**. Интенсив формадағы келбетликлер: **нәмнаған, аппақ**.

Лексика-семантикалық усыл. Қарақалпақ тилинде келбетликтің бул усыл менен жасалыуы адъективация деп аталады. Бул кубылыс өнімлі емес. Келбетликке **ған-ген, қан-кен** формалы келбетлик фэйиллери өте алады. Себеби, олар бир-бирине мәніси хәм синтаксислик хызмети жағынан жақын. Мысалы: Айнымаған бұлбил болар еди, ол. (И.Юсупов) Қайнаған ыссы.

Фэйилдің жасалыуы. Фэйил оғада үлкен сөз шақабы. Ол қарақалпақ тилинде тийкарынан еки усыл менен жасалыу мүмкиншилигине ийе. 1)Аффиксация усылы, 2) Сөз қосылыу усылы. Фэйил жасаушы ең тийкарғы аффикс **ла//ле**. Бул аффикс дерлик барлық сөз шақабларынан фэйил жасау мүмкиншилигине ийе. Мысалы: **хүрметле, балтала, базарла, жылаула, бирле, жоқарыла.**

-Лас//лес аффикси. Шериклик мәнидеги ис-хәрекетлерди билдиреди: **дослас, сәлемлес, тиллес.** **-Ай//ей:** күшей, мұнай, көркей; **ар//ер//р:** түнер, қайғыр; **ык//ик:** дәмик, құнық, жолық; **ғар//гер-кер//қар:** ескер, басқар, суўғар; **ан//ен:** күшен, сескен; **сы//си сын//син сыра//сире:** арсын, суўсыра, адамсы; **лат//лет** аффикслери ўақыт, сын рәуишлеринен: **түнлет;** **лас//лес,** аффикси ўақыт рәуишлеринен: (**ақшамлас, тезлес**) фэйил жасайды.

Еликлеуишлерден фэйиллер **-ла//ле, ылда//илде ыра//ире бый//бий, пый//пий, на** қосымталары арқалы жасалады. Мысалы: **пытырла, қыбырла, жарқылда, дирилде, жылтыра қомпый, тисте х.т.б.**

Фэйиллерден фэйил жасаушы аффикслер: **-ла//ле, та//те а//е, на//не, қа//ке, ға//ге, са//се, сан//сен, сы//си, сын//син, шы//ши қы//ки, ғы//ги,-ыра//ире, -ай//ей, -ырай//ирей, -бый//бий, -пый//пий, ғала:** **бүкле, сабала, қымта, қыста, сыла, билмегенси, көрмегенси, шашыра, жырбый, сорғала хәм т.б.**

Фэйилдің сөз қосылыуы усылы арқалы жасалыуы. Бул тийкарынан еки фэйилдің қосылыуынан, ямаса фэйилден басқа сөзлерге фэйил сөз қосылып, бир пүтин лексикалық мәниге ийе болыуы арқалы иске асады. Атауыш сөз фэйилдің, ямаса мәнили еки фэйилдің қосылысуы қоспа фэйиллерди жасайды. Қоспа фэйил деп еки сөздің, атап айтқанда еки фэйилдің бир пүтин лексикалық мәни аңлатыуын түсинемиз. Мысалы: **сәлем бериу, хабар етиу, жақсы көриу.** Қарақалпақ тилинде қоспа фэйиллердің үш түри бар: 1) атауыш тийкарлы қоспа фэйиллер, 2) фэйил тийкарлы қоспа фэйиллер, 3) аналитикалық формалы фэйиллер.

Атауыш тийкарлы қоспа фэйиллер фэйилден басқа сөз шақапларына **ет, ал, бер, сал, бол, қой, (қор), қал, басла, жет,** көмекши фэйиллериниң қосылыуы арқалы жасалады. Бұл көмекши фэйиллер атлық, келбетлик еликлеуиши т.б. сөзлерге қосылып келеди. Мәселен **хүрмет етиу, қана болыу, хайт қойыу, дүрс етиу.**

Фэйил тийкарлы қоспа фэйиллер. Булар мәнили еки фэйилдің қосылыуынан жасалады. Еки фэйил қосылып қоспа фэйил жасағанда сол қосылысқан фэйиллердің екеуи де қоспа ис-хәрекеттиң билдирилиуине теңдей қатнасады. Мысалы: **сатып алыу, алып келиу.** Фэйил тийкарлы қоспа фэйиллердің екинши компоненти: **ал, бер, бар, кел, кет, шық, жат, тур, отыр** сөзлеринен болып келеди: **жетип бар, кайтып кел, көрип тур.**

Фэйилдің аналитикалық формасы. Аналитикалық усыл менен жасалған қоспа фэйилдің биринши сыңары атауыш сөзлерден де, фэйил сөзден де болады. Фэйилдің аналитикалық формасы таза сөз жасау емес. Ал екинши компонент хәммесинде де тек фэйилден болады. Бирақ екинши компонентке қатнасуғын фэйиллердің мәніси хәммесинде бирдей емес. Екинши компонент болып келген фэйиллер толық мәнили фэйил болып та, көмекши фэйил мәнісинде де келеди. Аналитикалық усыл менен жасалған фэйиллердің биринши компоненти атауыш сөзлерден екинши компоненти көмекши фэйилден болады, ал биринши компонент фэйилден болса, екинши компонентке толық мәнили фэйил қатнасады.

Мәнили фэйил менен көмекши фэйилдің қосылысуы қоспа фэйил жасай алмайды. Көмекши фэйил тийкарғы фэйилге грамматикалық мәни бериу менен

шекленеди. Сонлықтан тийкарғы фейил көмекши фейилдің қосылысыу модели фейилдің **аналитикалық формасы** деп аталады.

Рәуиштің жасалыуы. Рәуиш басқа сөз шақаптарынан сөз жасалыу ұсыллары бойынша да бир қатар өзгешеликлерге ийе. Рәуиштің қарақалпақ тилинде өзине тән сөз жасаушы аффикслери бар. Бирақ, олардың саны өнимлилиги басқа сөз шақаптарына қарағанда аз. Рәуиш жасаушы ең өнимли қосымта **-ша// -ше**. Бул аффикс арқалы жасалған рәуишлер ис хәрекеттиң, ұақытлық, сынлық, күшейтиушилик белгисин салыстырмалы түрде билдиреди. Тийкарынан атлықлардан (**ауызша, еркекше**) келбетликлерден, (**қысқаша, жанаша**) алмасқылардан (**өзинше, мениңше**), санлықлардан (**мыңларша**) ұақыт рәуишлеринен (**бүгинше, хәзирше**) дөрэнди рәуишлерди жасайды.

-Лай// -лей аффикси. Бул аффикс жәрдемінде атлық, келбетлик, алмасықлардан дөрэнди рәуишлер жасалады. Мысалы: **ақшалай, қамырлай, ұсылай, солай**. **-Лай// -лей аффикси ша-ше аффиксинен** қоспаланып **лайша лайынша** түринде де қолланылады: **ұсылайынша, былайынша**.

Ғары-гери, қары-кери аффикслери иш, сырт, алд, арт, уш атауышларына жалғанып рәуиш жасайды. Мысалы: **ушқары, тысқары, сыртқары, алғары**.

Рәуиштің сөз қосылыу ұсылы менен жасалыуы қарақалпақ тилинде өнимли. Бул ұсыл арқалы бириккен, жуп тәкирар, составлы рәуишлер жасалады.

Бириккен рәуишлерге бүгин, быйыл, былтыр, баспүкил, билқастан, билегөре, сөзлери киреди.

Составлы рәуишлер силтеу алмасықлары менен атауыш сөзлердің дизбеклесип келиуинен жасалады. Мысалы: **ол күни, бул жылы, сол күни, ана бирде**.

Тәкирар рәуишлер те, -ме элементлериниң жәрдеми менен тәкирарланып келип жасалады: **бирте-бирте, бирме-бир**, рәуиш хәм дөрэнди рәуишлердің тәкирарланыуынан жасалады: **әсте-әсте, базда-базда**.

Жуп рәуишлер қарама-қарсы мәнидеги атлықлардың жупласып келиуинен: **бастан-аяқ, күни-түни**; синоним келбетликлерден: **аман-есен, аман-сау**; алмасықлардың жупласыуынан: **оннан-мыннан**; онтоним хәм синоним рәуишлердің жупласыуынан жасалып келеди: **ертели-кеш, ары-бери, әсте-ақырын, ақыр-соңы**.

Лексика-семантикалық ұсыл (адбербилизация). Қарақалпақ тилинде басқа сөз шақаптарының рәуишке өтиуи бир қанша өнимли. Рәуишлерге айрым атлықлар кеңислик сеплик формаларындағы атауышлар, гейпара хал фейил формалары өтеди. **-Ып// -ип// -п** формалы хал фейиллер атлық, келбетлик, рәуишке өтеди. Мысалы: **азлап, көплеп**. Орын сеплигиндеги ұақытлық мәнидеги атлықлар рәуишлик мәниге ийе болады: **гүзде, сәхәрде, пиядалап** т.б. Тартымланған атлықлар орын, шығыс сеплиги формаларында рәуишке өтеди: **жаслайымда, жасымнан**. Алд, арт, үст, сырт х.т.б. атауышлардан ис-хәрекет орнын билдиретуғын рәуишлер жасалады: **алдында, артында, артта, үстинде хәм т.б**.

Бас сөзи де кеңислик сеплик формасында турып рәуишке өтеди: **баста, бастан**. **Ол, бул, сол**, ұсы алмасықлары да кеңислик сеплик формаларында рәуишке өтеди **онда, бунда, сонда, ұсында**.

Қадағалау ұшын сораулар.

1. Түбир сөз дегенимиз не? Дөрэнди сөз дегенимиз не?
2. Сөз жасалыу дегенимиз не ?
3. Сөз жасалыудың қандай ұсылларын билесиз?
4. Морфемалық ұсыл дегенимиз не? Морфемалық емес ұсыл дегенимиз не?
5. Аффиксияция ұсылы деген не?
6. Сөз қосылыу ұсылы дегенимиз не?
7. Сөз қослыу хәм аффиксияция дегенимиз не?
8. Аббревиация ұсылы деген не?

9. Субъстантивация дегенимиз не?
10. Адъективация дегенимиз?
11. Проминализация дегенимиз не?
12. Адбербиализация дегенимиз не?

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Карақалпақский язык Москва. 1952.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалығы Нөкис, 1979ж
3. Нажимов А. Жуп сөзлер Нөкис, 1979ж
4. Нажимов А. Сөз жасаўдың лексика-семантикалық усылы. Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994ж, 6-14 бетлер.
5. Нажимов А., Сейтназарова И. Сөз вариантлары ҳәм оның сөз жасаўға қатнасы. Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери Нөкис, 1994, 27-34 бетлер
6. Аймурзаева А. Карақалпақ тилинде келбетлик ҳәм келбетлик фейиллердиң субстантивлесийи Нөкис, 1992
7. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. Нөкис, 1961
8. Хәзирги қарақалпақ тили морфологиясы. Нөкис, 1974
9. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәйиш. Нөкис, 1976
10. Шаниязов П. Қарақалпақ тилида равишларнинг тузилишига кўра турлари. Автореферат, Нөкис, 2002.
11. Хәзирги қарақалпақ тили морфология. Нөкис, 1981.
12. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994.
13. Хәзирги узбек адабий тили. Тошкент, 1992.
14. Ўзбек тили грамматикаси II том. Тошкент, 1979

Үшинчи тема. Морфология тараўы. Сөз шақапларының бөлиниў принципери. Мәнили сөз шақаплары.

ЖОБАСЫ:

1. Морфология тараўы ҳаққында улыўма түсиник.
2. Сөз шақаплары ҳәм олардың классификациясы.
3. Мәнили сөз шақаплары, олардың мәнили түрлери, грамматикалық өзгешеликлери.
4. Атлық сөз шақабы.
5. Келбетлик сөз шақабы.
6. Санлық сөз шақабы
7. Алмасық сөз шақабы
8. Фейил сөз шақабы
9. Рәйиш сөз шақабы.

Таяныш түсиниклер.

Сөз, сөз шақапларының бөлиниў принципери. Грамматикалық мәни, грамматикалық форма, грамматикалық категория. Атлық, атлықтың сан, тартым, сеплик категориясы. Келбетлик, келбетликтин дәрежелери. Санлық, есаплық ҳәм қатарлық санлықлар. Алмасық. Фейил, фейилдиң грамматикалық категориялары, мәнили ҳәм көмекши фейиллер. Рәйиш, рәйиштиң дәрежелери.

Морфология сөз ҳәм сөз формаларының сөзлердиң сөз шақапларына бөлиниў принципери сөз шақапларының морфологиялық категорияларын, грамматикалық мәни ҳәм грамматикалық форма ҳаққындағы тил билиминиң үлкен бир тараўы болып есапланады. Ол грекше $f_{94}m_9$ - форма, l_9g_9s -илим деген сөзлерден келип шыққан, яғный сөздиң формасы ҳаққындағы грамматикалық тәлиймат дегенди билдиреди. Морфология тараўында үйренилетуғын тил бирлиги сөз грамматиканың үйрениў объектине алынғанда сөз формаларының өзгерий ҳәм түрлениў нызамлықлары,

усы нызамлылықтар тийкарында морфологиялық хәм синтаксислик категориялардың жасалыуы есапқа алынады. Тил билиминде морфология хәм синтаксис тарауларының тығыз байланысы есапқа алынып «грамматика» деген бир термин менен аталады. Биз сөз жасалыу тарауында сөз жасаушы хәм форма жасаушы қосымталарды үйрендик. Ал сөз өзгертиуши қосымталар морфология тарауында үйрениледі. Морфологияның үйрениу объектине киретуғын сөз формалары түбир хәм қосымша морфемалардың бирлигинен турады. Бирақ қосымша морфемалы сөзлерде түбир сөздің дәслепки лексикалық мәнисі өзгермейди, сол лексикалық мәнисин сақлаған халда қосымша грамматикалық мәни қосыу менен шекленеди. Мысалы: **мектептер, теректе, үйимиз** сыяқлы сөзлерге жалғанған қосымталар жалғанған сөзлериниң лексикалық мәнисин өзгертпестен оған көплик, сеплик, тартым сыяқлы грамматикалық мәнилер қосады.

Морфологияда тийкарғы үйренилетуғын мәселелердің бири-сөз шақаптары. Сөз шақаптары - бул сөзлердің лексика-семантикалық хәм грамматикалық топарлары. Олардың сөз шақаптарына бөлиниуі, мәнили хәм көмекши сөз шақаптары хәр тәреплеме үйрениледі.

Қарақалпақ тилинде сөзлерди сөз шақаптарына бөлиуде 3 принцип басшылыққа алынады.

1. Семантикалық принцип. Сөздің семантикалық мәнисі бул хәр бир сөздің билдиретуғын жеке лексикалық мәнисі емес, ал сол категориядағы сөзлер ушын ортақ болған улыуа абстракт мәнисі. Демек, семантикалық мәни бул - категориялық мәни.

2. Морфологиялық принцип. Бунда сөздің сөзлер менен сыртқы морфологиялық формасы, оның сөз жасау форма жасау моделлери сөз өзгериу системасы есапқа алынады.

3. Синтаксислик принцип. Бунда сөз шақабының басқа сөзлер менен дизбеклесиу ұқыпшылығы, гәп ағзасы хызметин атқарыуы есапқа алынады.

Келбетлик хәм санлықлар предметтиң белгисин билдиретуғын болғанлықтан көбинесе атлықтың алдында, рәуишлер фейилдің алдында келеди. Атлық баслауыш хәм толықлауыш, фейил баянлауыш, рәуиш-пысқылауыш, санлық хәм келбетлик анықлауыш гәп ағзаларының хызметин атқарады.

Үш принцип барлық сөз шақаптарының классификациялауда бирдей емес. Бир сөз шақабы ушын семантикалық принцип тийкарғы болса, екиншиси ушын бул қосымша хызмет атқарады.

Усы бағдарда қарақалпақ тилиндеги сөзлер төмендегише бөлинеди.

1. Мәнили сөз шақаптары: атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил, рәуиш.

2. Көмекши сөзлер: дәнекер, тиркеуиш, жанапай.

3. Модал сөзлер.

4. Таңлақлар.

5. Еликлеуишлер.

Атлық сөз шақабы. Лексика-семантикалық белгиси бойынша, предметлик мәни аңлатыушы сөзлер атлық деп аталады. Предметлик мәни кең түсиник. Ол логикалық түсиник емес, ол грамматикалық түсиник болып есапланады. Бунан конкрет предметлердің (дәптер, терек, көше) тири мақлуқлардың, адамлардың (студент, қус, хайуан), өсимликлердің (жантак, боян, гүл); затлардың (көмир, газ), географиялық орынлардың (Қоңырат, Нөкис) хәр қыйлы қәсийет хәм сапаның (ерлик, жақсылық), тәбият құблысларының (дауыл, жауын, қар) хәм т.б. атамалар киреди.

Предмет мәнисиндеги сөзлер бирлик хәм көплик санда қолланылады, олар тартымланыу хәм сеплениу ұқыпшылығына ийе. Атлықтың сан, сеплик, тартым категориялары оның басқа сөз шақаптарынан ажыратып туратуғын тийкарғы белгиси болып есапланады.

Атлықтар сөз жасауда да өзине тән өзгешеліктерге ийе. Қарақалпақ тилинде шы/ши, шылық/шилиқ аффикслери арқалы тек атлықтар жасалады.

Атлықтардың синтаксислик хызметлери де ҳәр қыйлы, бирақ оның гәптеги тийкарғы функциясы - баслауыш.

Мысалы: **Сабырлылық-жақсылықтың** нышаны.

Ашыў-душпан ақмақлықтың пышағы. (Т.Ж)

Атлықтар көпшилиқ жағдайда толықлауыш хызметин де атқарады. Мысалы: Үшинленши күн толғанда, Алпамыстай **баланы** тарта берди өзине.

Атлықтар келбетлик, санлық, алмасық хәм келбетлик феиллерден болған анықлауышлар менен анықланып қолланылады. Мысалы: **Кең пейилли азаматларың**, қонаққа жан бериўге таяр. Ҳәр қайсысының жылауында **онлаған гедей** жүр. т.б.

Атлықтар мәнилик жақтан төмендегидей түрлерге бөлинеди: 1) ғалабалық хәм меншиқлик атлықтар, 2) конкрет хәм абстракт атлықтар, 3) дара, жәмлеуши хәм затлық атлықтар, 4) бетлик хәм бетлик емес атлықтар, 5) анық хәм анық емес атлықтар.

Ғалабалық хәм меншикли атлықтар. Биргеликли предмет хәрекет, сапа, кубылыс хәм ҳал жағдайлардың ўлыўма атамасын билдиретуғын атлықтар ғалабалық атлықтар деп аталады: **бала, стол, китап, қой, жаўын, самал, таў, дәрья жыйналыс** х.т.б.

Меншикли атлықтар. Адамларға, айырым хайўанларға хәм жансыз предметлерге, предметлердиң гейпара түрлерине хәм сортларына, оларды өзлерине уқсас биргеликли предметлерден ажратыў ушын арнаўлы қойылған шәртли атамаларды билдиреди. Мәселен: 1) Адамлардың аты фамилиялары: **Бердақ, Айдос, Алияр Досназаров**; 2) Хайўанларға арнап қойылған атлар: **Байшубар, Ақтырнақ, Гулсары**; 3) Географиялық объектлердиң атлары: **Әмиўдәрья, Қаратерен, Хожели**; 4) Аспан денелериниң атлары: **Ай, Қуяш, Шолпан**; 5) Сиясий жәмийетлик, тарийхий ўақыялардың, баспаханалардың, газета хәм журналлардың әдебий шығармалардың китаптардың атлары: **Бозатаў көтерилиси, «Билим» баспасы, Айқулаш, «Посқан ел»** т.б; 6) Ҳәр қыйлы маркадағы затлар хәм сортлардың атамалары; **Нексия, Матиз, Қарақум** (конфета) т.б.

Конкрет хәм абстракт атлықтар. Ғалабалық атлықтар конкрет хәм абстракт болыўы мүмкин. Конкрет атлықтар объектив дүньядағы конкрет предметлердиң, тири жәнликлердиң сондай-ақ санаўға болатуғын хәр қыйлы кублыслардың атын билдиреди: жай, терек, журнал.

Ҳәр қыйлы абстракт түсиниклердиң (сапа, қәсийет, хәрекет, ҳал-жағыдай) атамаларын билдиретуғын атлықтар абстракт атлықтар деп аталды. **Гөззалық, кек, ар, тоқшылық.**

Дара хәм жәмлеуши затлық атлықтар. Биргеликли предметлердиң бириниң атамасы сыпатында қолланылатуғын ғалабалық атлықтар **дара атлықтар** деп аталды. Бундай атлықтардың дара екенлиги оны анықлауығын сөзлер арқалы билдириледі: **Мен оқыған китап, биринши көше.**

Жәмлеуши атлықтар. Биргеликли предметлердиң топарын жыйынтығын билдиреди. Бул жағынан олар көплик сандағы атлықтарға уқсайды, бирақ олар менен бирдей емес. Көплик сандағы атлық санаўға болатуғын, бири биринен бөлек предметлерди топлап көрсетеди: **қәлемлер** (еки қәлем). Жәмлеуши атлықтар биргелкили көп предметлерди бир пүтин сыпатында билдиреди: **адамзат, мал-мүлик, хайуанат.**

Ғалабалық атлықтар ишинде **затлық атлықтар** айрықша топарды қурайды. Олар составы, дүзилиси жағынан биргеликли, бирақ айрым бөлеклерге бөлинетуғын предметлерди билдиреди: Затлық атларға азық-аўқат атамалары (**сүт, ун, дуз**); химиялық элементлер (**кислород, гүмис**). қазба байлықлардың атамалары (**темир, көмир**), аўыл хожалық егинлериниң атамалары (**бийдай, арпа, жүўери**), хәр қыйлы материаллардың атамалары (**цемент, сабын**) х.т.б. киреди.

Бетлик хәм бетлик емес атлықлар. Атлық ким? ямаса не? сораўларына жуўап бериўине қарай бетлик хәм бетлик емес болып екиге бөлинеди. Адамларды билдирип **ким?** сораўына жуўап беретугын атлықлар **бетлик атлықлар** деп атлады.

Адамнан басқа тири мақлукларды хәм жансыз предметлерди билдиретуғын атлықлар не? сораўына жуўап береді. хәм өзиниң тийкарғы мәнисинде қолланылғанда бетлик аффикслерин қабыл етпейди, яғный бетленбейди сонлықтан да олар бетлик емес атлықлар деп аталады. Мысалы: **сыйыр, пышық, ғарға, маймыл.** Бетлик емес атлықлар тек аўыспалы мәниде адам мәнисинде қолланылғанда ғана бетленеди. Мысалы: Сен бир **қызыл гүлсең** қызлар ишинде.

Анық хәм анық емес атлықлар. Қарақалпақ тилинде Хинд, Европа тиллериндегидей предметтиң анық ямаса анық емеслигин билдиретуғын арнаўлы артикльлер жоқ. Бирақ соған қарамастан гейде предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға анық ямаса анық емеслиги хәр қыйлы усыллар менен аңлатылыў мүмкин.

Анық емес атлықлар предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға анық емеслигин билдиреди хәм олардың алдында анықсызлық артикли хызметинде **"бир"** сөзи қолланылады. Мысалы: **Бир** жас жигит **бир** мешит қәўимде **бир** ғарры менен дусласыпты. Мысалдағы атлықлардың алдынан қолланылған **"бир"** сөзи жигиттиң де, мешиттиң де, ғаррының да анық емес екенлигин көрсетип тур. **Анық атлықлар** предметтиң сөйлеўши менен тыңлаўшыға алды бурын анық (белгили) екенин билдиреди. Анық атлықлар көбинше тартымланып қолланылады хәм бул ўақытта олардың қайсы бетке тийислиги анық болады. Мысалы: Бизлердиң жыллы **кийимимиз, запас азық-аўқатымыз, қурал жарағымыз** да бар еди.

Атлықтың сан категориясы.

Атлықларға тән морфологиялық қәсийетлердиң бири оның сан категориясы. Сан категориясы бири-бирине қарама-қарсы болған бирлик хәм көплик саннан ибарат.

Бирлик сан формасында қолланыўшы атлықлар жеке бир предметти яки жеккеликке ажыралмайтуғын предметти аңлатады: **қәлем, дәптер, таў, үй, студент** сыяқлы. Бирлик санда қолланыўшы атлықлар арнаўлы грамматикалық көрсеткишке ийе емес, сонлықтан атлықлардың бундай көрсеткиши жоқ формасы грамматикалық жақтан бирлик сан формасы деп қаралады.

Көплик сан формасында қолланыўшы атлықлар еки ямаса оннан да артық предметти (яки анық емес көпликті) аңлатады: **қәлемлер, дәптерлер, таўлар, үйлер, студентлер** сыяқлы. Атлықларда көплик сан -лар//лер формасы арқалы билдириледі.

Сан категориясы бирлик хәм көплик сан формасы на ийе болмаған атлықлар да бар.

Санаў мүмкин болған предметти аңлататуғын конкрет, ғалабалық атлықлар бирлик сан формасы менен бирге көплик сан формасында да қолланылады: **бөлме-үш бөлме-бөлмелер; бала-бес бала-балалар** х.т.б.

Демек, бундай атлықлар жекке бир предметти хәм де предметлерди сан жағынан көплигин билдиреди: **аўыллар, қалалар, үйлер, дәрьялар** т.б.

Атлықларда көплик мәни төмендеги усыллар менен билдириледі: 1) морфологиялық усыл; 2) лексика-семантикалық; 3) синтаксислик усыл.

1. Атлықларда көплик сан мәниси **лар//лер** қосымтасы арқалы билдириледі. Бундай арнаўлы қосымша қосыў арқалы көплик мәниниң аңлатылыўы көпликтің морфологиялық усыл арқалы билдирилиўи деп аталады.

2. Атлықларда көплик мәни, егер де атлық сөз шақабы бирлик формада турса да айрым предметлердиң улыўмалығын, жәмин билдирип келеди. Мысалы: **халық, аламан, көпшилик, дүнья** х.т.б. Көплик мәниниң бундай етип билдирилиўи **лексика-семантикалық** усыл делинеди.

3. Атлықларда көплик мәниси атлықлардың алдыннан муғдар-дәреже рәўишлер, санақ санлар, гүман алмасықларын келтириў, сөзлерди тәкирарлаў арқалы да пайда болады. Бул усыл менен көплик мәниниң билдирилиўи синтаксислик усыл делинеди.

Мысалы: көп бала, үш кітап, бір неше қыз, хәр қыйлы кітап, дәсте-дәсте гүл хәм т.б.

Тартым категориясы. Атлықлар аңлатқан предметтің белгили бир бетке тийисли екенлигин, тән екенлигин билдиретуғын грамматикалық категория. Тартым категориясы бир ўақыттың өзінде хәм предметти хәм оның биреўге тийислилигин билдиреди;

Биринши гезекте тартым мәниси 1. **Морфологиялық усыл** менен аңлатылады, яғный тартым формалары бар.

	Бирлик	Көплик
1 бет	Ым, им, м	мыз, миз, ымиз, имиз
2 бет	Ың, иң, ң	ңиз, ңиз, ыңиз, иңиз
3 бет	Ы, и, сы, си	ы, и, сы, си

Тартым аффикслери айрым атлық сөзлерге жалғанғанда фонетикалық өзгерислер жүз береди. Мысалы: **орын-орның, кітап-кітабың, сабақ-сабағың, терек-терегің,** хәм т.б.

2. **Морфология-синтаксислик усыл.** Бул усылда тартымның мәниси тартымланыўшы атлықлағы тартым аффикслери хәм олардың анықлаўшы болып қолланылатуғын ийелик сеплигиндеги бетлик алмасықлары арқалы күшейтирилип көрсетиледи:

	Бирлик	Көплик
1.	Мениң кітабым	Бизиң кітабымыз
2.	Сениң кітабың	Сизиң кітабыңыз
3.	Оның кітабы	Олардың кітабы (кітаплары)

Тартымның бул формасы предметтің ийесин айрықша атап көрсетиў ушын қолланылады.

3. **Синтаксислик усыл.** Тартымлық мәни синтаксислик усыл менен билдирилгенде, предметтің ийеси биринши хәм екінши беттеги көплик сан ийелик сеплигиндеги бетлеў алмасықларынан болады да, тартымланыўшы атлық сол бетлерге тийисли аффикслерди қабыл етпейди. Мысалы: Бизиң киси ме? Ерназардың ағасы. Бизиң үйге топылып келген солар екен.

Сеплик категориясы. Сөз дизбеги ямаса гәп қурамында атлықтың басқа сөзлер менен қарым қатнасын, олар менен байланысын билдиретуғын морфологиялық категория **сеплик категориясы** деп аталады. (аўылдан келдим, жыйналысқа қатнастым). Атлықтың усындай қатнасты билдиретуғын формалары **сеплик** деп аталды. Хәзирги қарақалпақ тилинде алты сеплик бар: атаў, ийелик, барыс, табыс, шығыс, орын.

Сепликлер өзлеріндеги семантикалық хәм грамматикалық мәнилердің хәр қыйлы дәрежеде билдирилиўине байланыслы хәм гәптеги хызметине қарай 1) грамматикалық сепликлер. 2) кеңислик сепликлер болып екиге бөлинеди.

Атаў сеплиги. Атаў сеплигиндеги атлықлар өзиниң арнаўлы сеплик формасына ийе болмайды, бундай атлықлар түбир, тийкар, көплик сандағы тартымланған сөзлер болыўы мүкин. Мысалы: **муғаллим, кітап, муғаллимлер, кітаплар.** Атаў сеплигиндеги сөзлер ким? не? кимлер? нелер? кими? неси? кимлери? нелери? сораўларына жуўап береди. Гәпте тийкарынан баслаўыш хызметин атқарады. Сен бағ едің, **бүлбил** ушты, **дағ** қалды. (Әжинияз).

Ийелик сеплиги. Ийелик сеплигиндеги атлық кимнің? нениң? кимлердің? нелердің? киминің? несинің? сорауларына жууап берип тийислилик белгисин, предмет ийесин билдирип келеди: **адамның баласы, оқыўшының китабы.** Тийкарынан **-ның//ниң, дың//диң, тың//-тиң** аффикслерин қабыл етип келеди. Ийелик сеплигиндеги сөзлер гейде аффиксли хэм аффикссиз қолланылады. Бул еки форма арасында мәнилик айырмашылықлар болады. **Әжинияз көшеси-Әжинияздың көшеси.**

Барыс сеплиги. Барыс сеплигиндеги атлықлар кимге? неге? қайда? қаяққа? сорауларына жууап берип, ис-хәрекеттиң бағдарланған объекттиң орнын соңғы пунктин билдиреди: **үйге, аўылға, жумысқа.** **-ға//ге,-қа//ке** барыс сеплигиниң аффикслери есапланады. Барыс сеплигиндеги атлықлар **жақын, қарай, дейин, шейин, таман, қарап** х.т.б тиркеуишлер менен дизбеклесип келип те қолланылады. Мысалы: **адамға жақын, атызға дейин хэм т.б.**

Табыс сеплиги. Табыс сеплигиндеги атлықлар хәрекеттиң тиккелей объектин көрсетип кимди? нени? сорауларына жууап береди хэм гәпте туўра толықлаўыш хызметин атқарады. Мысалы: **адамды, китапты, қонақты.** Табыс сеплигиниң аффикслери: **-ды//-ди, -ны//-ни, -ты//-ти.** Булар да ийелик сеплиги сыяқлы гәпте аффиксли хэм аффиксиз қолланылады. Мысалы: Бизге **китапты** берип жиберсин. Бизге **китап** берип жиберсин.

Шығыс сеплиги. Шығыс сеплигиндеги атлықлар ис хәрекеттиң шыққан орнын, пунктин билдирип кимнен? неден? қайдан? қаяқтан? сорауларына жууап береди. Гәпте пысықлаўыш, толықлаўыш хызметлерин атқарып келеди. Жай **гербиштен** салынған. Оқыў **азаннан** басланады. Шығыс сеплигиниң аффикслери **-дан//-ден, -нан//-нен, -тан//-тен.** Бул сепликтеги атлықлар **кейин, соң, аслам, бери, бурын, гөре, басқа, бөтен,** тиркеуишлери менен дизбеклесип келип қолланылады. **Апамнан басқа** адам жоқ.

Орын сеплиги. Орын сеплигиндеги атлықлар предметтиң ямаса хәрекеттиң болып атырған орнын билдирип кимде? неде? қайда? қаяқта? қаерде? сорауларына жууап береди. Орын сеплигиндеги атлық сөзлер **-да//-де, -та//-те** аффикслерин қабыл етип келеди. Гәпте пысықлаўыш, толықлаўыш хызметлерин атқарады. Мысалы: Шешен **даўда,** батыр **жаўда** билинеди.

Келбетлик. Келбетлик предметтиң хәр қыйлы белгисин билдирип, сөз өзгертириўши аффикслер менен өзгермейтуғын сөз шақабы. Гәпте қандай? қайсы? сорауларына жууап берип келеди. Келбетликтиң басқа сөз шақапларынан айрылып туратуғын өзине тән белгиси оның күшейтиўши формаларға ийе екенлигинде: **үп-үлкен, жап-жасыл, жеп-жеңил** т.б.

Келбетликлер өзиниң мәниси хэм грамматикалық өзгешеликлерине қарай тийкарғы еки топарға бөлинеди. **Сапалық хэм қатнаслық** келбетликлер.

Сапалық келбетлик. Хәш қандай қосымталардың жәрдемисиз жеке лексикалық мәниси арқалы предметтиң өзине тән хәр қыйлы сапалық белгилерин билдиреди. Мысалы: **қызыл, қоңыр, жасыл хэм т.б.** Сапалық келбетликлер салыстырыў хэм пәсейттириў дәреже (**-рақ//-рек, -ғыш//-гиш, шыл//-шил**) аффикслерин қабыл етип келип те жасала береди. Мысалы. **Сарғыш, ақшыл, жақсырақ.**

Қатнаслық келбетлик. Предмет белгисин тиккелей аңлатпастан оның басқа предметлерге болған қатнасы арқалы билдириледи: **шыдамсыз,жуўырғыш, қонақшыл.** Қатнаслық келбетликлер хәр қыйлы сөз жасаўшы қосымталар жәрдеми менен жасалып келе береди. **өнимли жер, ериншек бала.**

Келбетликтиң мәнилери. Келбетликлер мәнилик жақтан түр- түсти, адам хэм хайўанлардың сыртқы көринисине, минез-кулқына, дене-қурылысына, сондай-ақ предметтиң, дәмине, мазасына, хаўа- райына, хал-аўхал жағдайларына байланыслы хәр түрли болып келеди: **узын,мөлдир, жорға, душшы, суўық, тәндар хэм т.б.**

Предметлерди бир-биринен ажыратып туратуғын белгилерди билдириуине қарай келбетлик дәрежелери төрт түрге бөлинеди. 1)жай 2)пәсейтиу 3)арттырыу дәрежеси 4) салыстырыу дәреже.

Жай дәреже предметтиң белгисин хеш қандай қосымталарсыз дара,түбир сөз халында билдиреди. Келбетликтің жай дәрежеси хәр бир предметтиң конкрет белгисин көрсетеди: **үлкен жай, сулыу қыз.**

Пәсейтиу дәрежеси заттың сапасын, көлеми, түр-түс белгисин пәсейтип көрсетеди. Төмендеги аффикслер жәрдемінде жасалады: -ғыш//-ис; **қызғыш, сарғыш, көгіс:** -ғылт; **қызғылт, сурғылт:** -шыл//-шил; ақшыл, көкшил: -илдир; көгилдир: -лтым; қаралтым: ашқылтым хәм т.б.

Арттырыу дәрежеси келбетликтің бул дәрежеси қандай да бир заттың сапалық белгисиниң екінши бир затта сондай белгиден артық екенлигин көрсетеди. Арттырыу дәрежесин күшейтиу мәнисіндеги биринши бууын жәрдеми арқалы жасалады. Мысалы: **қап-қара, сап-сары.** т.б. Сапалық келбетликлердиң алдында күшетиуши **күтә, жүдә, дым, ең, оғада, оғыры** сөзлериниң дизбеклесип келиуи арқалы жасалады. Мысалы: **жүдә ақыллы, ең шырайлы, т.б. Тас түнек, қыппа тайлақ, тас қараңғы турақлы** сөз дизбеклери де **арттырыу дәрежеси мәнисінде қолланылады.**

Салыстырыу дәрежеси бир затқа тийсли белгини екінши заттағы белгиге салыстырылып көрсетилиуи келбетликтің салыстырыу дәрежеси делинеди. Оның морфологиялық көрсеткишлери **-рақ//-рек, -ырақ//-ирек** қосымталары. Олар сапалық келбетликлерге жалғанады **үлкенирек, қысқарак, тарырақ, енсизирек, түнеклирек, арсызырақ.** Салыстырыу мәнисіндеги **бетер, бесбетер** сөзлери усы түринде де қосымталар қосылып та жасалады: Ол бул исте сеннен **бетерирек** айыплы.

Санлық. Белгили бир муғдарды ямаса предметтиң қубылыстың санын, шамасын қатарлық тәртибин билдириуши сөз шақабы. Қарақалпақ тилинде санлық мәнисінде қолланылатуғын сөзлердиң саны шекленген. Олар тийкарғы 20 түбир сөзден ибарат. Бир, еки, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тоғыз (бирликлер) он, жигирма, отыз, қырық, елиу, алпыс, жетпис, сексен, тоқсан (онлықлар) жүз, мың. Сондай-ақ тилимизде сан мәнисіндеги сөзлерде ушырасады. Мысалы: **жалғыз, жекке, тақ** сөзлери бир санына, **егиз, қос, жуп, пар** сөзлери еки санына мәниси жағынан жақын келеди. Тилимиздеги **аршын, мысқал, батпан** сөзлери де есаплық сөз сыпатында қолланылады.

Санлықлар мәниси бойынша үлкен еки топарға бөлинеди: есаплық хәм қатарлық санлықлар.

1. Санау муғдарын есаплауды билдириуши есаплық санлықлар оларға: **санақ жыйнақлау, топлау, шамалық, бөлшек** санлықлар киреди. 2. Қатарлық санлықларға қатарлық тәртипти билдириуши санлықлар киреди.

Санақ санлықлар предметтиң анық санын билдирип қанша? неше? деген сорауларға жууап береді: **бес, үш, еки.**

Қарақалпақ тилиндеги **үш, жети, қырық** сөзлери белгили бир түсиниклерге байланысly қолланылады. Бала **жетиге** шыққанша жерден таяқ жейди. Гейбир жағдайларда **ҒбирҒ** саналығы өзиниң сан мәнисин жойтып күшейткиш сөз, болымсызлық алмасығы мәнисінде хәм фразеологиялық сөз дизбеклери составында да ушрасып келеди. Өзи **бир биймаза** адам еди.

Жыйнақлау санлықлары. Предмет яки қубылыстың санын жыйнақлап тек 1 хәм 7 арасындағы санларға **-ау//-еу** аффикслериниң жалғаныуы менен жасалады. Мысалы: **бесеу, үшеу, жетеу.** Биреу санлығы көбинесе белгисизлик алмасығы мәнисінде қолланылады. Соның арасында **биреу** қолын былғап шақырады. Жыйнақлау санлықлары тартым, сеплик қосымталарын да қабыл етип келеди. **бесеуиңиз, алтауында т.б.**

Топлау санлықлары. Предметлерди сан жағынан бирдей топарларға бөлип, топлап көрсетеди. Олар санақ хәм жыйнақлау санлықларынан жасалып, **қаншадан?**

нешеден? деген сорауларға жууап береді. Топлау санлықтары лап-леп аффикси арқалы жасалады. **онлап, жигирмалап, жүзлеп.**

Шамалық санлықтар. Предметтің санын, мұғдарын шамалап көрсетеді. Шамалық санлықтар санақ, жыйнақлау, бөлшек санлықтарына дай//-дей, -тай//-тей аффикслери жалғаныуынан жасалады: **елиўдей, яки жүздей, бир сааттай.** Санақ санларға **-лаған//-леген** аффиклериниң жалғаныуынан да жасалады: **жигирмалаған, онлаған.** Сондай-ақ шамалық мәнисиндеги **артық, аслам, көбирек, азырақ, шамалас** сөзлери де қолланылады.

Бөлшек санлықтар пүтинниң бөлегин, үлесин билдирип жасалады. Мысалы: **жүзден он жети, бестен төрт.** Тилимизде бөлшек сан мәнисин билдиретуғын **ярым, жарым, жарты, жары, жарпы, шерек** сөзлери де қолланылады. Айдың **ярымы** питти.

Қатарлық санлықтар. Предметлердиң хәр қыйлы кубылыслардың избе-из қатар тәртибин, ретлик санын билдиреди. Олар санақ санлықтарға **(ы)-ншы//(и)-нши** аффиксин жалғау арқалы жасалады хәм нешинши? деген сорауға жууап береді: **жетинши, бесинши, алтыншы**

Қатарлық санлықтар **рет, мәрте,** уақытлық мәнидеги сөзлер менен дизбеклесип келип те жасалады. Мысалы: **биринши рет, үшінши мәрте.**

Алмасық. Предметти ямаса оның келбетин сынын, санын х.т.б. белгилерин тиккелей атын атамай оларды силтеу арқалы көрсетеді. Алмасықлар гәпте мәнили сөз шақапларының орнына алмасып қолланылады. Патиманы изеп барсам, **ол** да жыйналысқа кетиўге қолайласып атыр екен.

Алмасықлар аңлататуғын мәнислерине қарай төмендеги түрлерге яғный сегиз топарға бөлинеди. Бетлеу, силтеу, сорау-қатнас, өзлик, жәмлеу, белгилеу, белгисизлик, болымсызлық алмасықлары.

Бетлеу алмасықлары белгили бир бетти билдиреди, сонлықтан олар (I хәм II бетте) адамларды билдириўши атлықлардың орнында қолланылады. Бетлеу алмасықлары мыналар 1-бет: **Мен, биз, бизлер,** 2-бет: **сен, сиз, сизлер,** 3-бет: **ол, олар.** Бетлик алмасықлары бирлик хәм көплик санда алты сепликте сепленеди: **Мен, мениң, маған, мени, менде, меннен.**

Силтеу алмасықлары бир неше предметлердиң ямаса кубылыслардың ишинен сөйлеуши менен тыңлаушыға белгили болған бир топарын силтеп көрсетиў ушын хызмет етеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде силтеу алмасықлары төмендеги сөзлерден ибарат. **Бул, усы, мына, мынау, ол, ана, анау, сол.**

Силтеу алмасықларының айырымалары тартым хәм көплик аффикслерин қабыл етип келеди: **анауым, мынауым, булар, аналар.**

Сорау алмасығы да, **қатнас** алмасығы да түбирлери бир сөзлер. Олардың сорау яки қатнастық мәниде қолланылыуы гәптиң улыўма мазмунына байланыслы болады.

Сорау алмасықлары мәнили сөз шақапларының орнына қолланылып сорау мәнисин билдириўши ким? не? қандай? қайсы? қанша? неше? нешинши? қашан? қалай? қәйтип? неге? сөзлери сорау алмасықлары деп аталады. Мысалы:

-Сен қай баласаң?

-Мен Нуржанның баласыман.

-Қайсы Нуржан?

Қатнас алмасықлары. Сорау алмасықларының айырым контекстлерде өзиниң сорау мәнисинен алыслап, тек ғана грамматикалық қатнасты билдириў ушын қолланылады. Мысалы: **Не** десең, о де шырағым. **Қалай** болмасын питкеремиз.

Сорау - қатнас алмасықлары бағыныңқылы қоспа гәплер составында да ушырасады. **Ким** дәужүрек болса, **сол** бара берсин.

Өзлик алмасығы тек "өз" деген бир сөзден турады. Бул алмасық субъектти басқа адамлардан, ямаса предметлерден ажыратып ямаса оны белгили бир бетте меншиклеп көрсетиў ушын қолланылады. Биз **өзимиз** аўылдан шыққанбыз. **Өзлик**

алмасығы сеплик хәм бетлик аффикслерин тартым аффикисинен соң қабыл етип келип үш бетте сепленеди. Мысалы:

1-бет: өзим,өзимниң,өзим,өзимди,өзимде,өзимнен.

2-бет: өзин, өзиниң, өзине, өзиңди, өзиңде, өзиңнен.

3-бет: өзи, өзиниң, өзине, өзин, өзиңде, өзиңнен.

Жәмлеу алмасықлары қандайда да бир предметлерди олардың белгилерин ямаса қубылысларды белгисиз муғдарда улыўмаластырып, жыйнақлап көрсетеди. Жәмлеу алмасықларына қарақалпақ тилинде төмендеги сөзлер киреди: **барлық, бәри, бәрше, пүткил, дуйым, тамамы, жәми, гүлли, гүллан, әхли**. Мысалы: **Әхли** қарақалпаққа мәлим болғанды. (А.Муўсаев)

Тартым хәм сеплик аффикслерин айырым субстантивлескен жәмлеу алмасықлары қабыл етеди. Мысалы: Ол **бәрине** инанды. Перийзаға **хәммениң** нәзери аўды. Жәмлеу алмасықлары гәпте биргеликли ағзалардан кейин келип улыўмаластырыўшы сөз хызметин атқарады:

Тарақлы, балғалы-**гүллән** қиятқа.

Орынлы кәтқуда болдың **Зәкарья**.

Белгилеу алмасықлары. Қандайда бир бетти предметти оның белгисин басқаларынан ажыратып белгилеп көрсетеди. Белгилеу алмасығына тийкарынан "хәр" сөзи киреди. Белгилеу алмасықлары усы **хәр** сөзиниң дизбеклесийүинен жасалады: **хәр қандай, хәр қайсы, хәр ким, хәр нәрсе,хәр бир**. Мысалы: Алтын, айтқан **хәр** бир сөзим. (Бердақ)

Гейде белгилеу алмасықлары сораў- қатнас алмасықларының жуп сөз түринде тәкирарланыўынан да жасалады. Мысалы: Хақыйқат халық адамының **қай-қайсысы** да усындай қасийетке ийе.

Белгисизлик алмасықлары қандайда бир беттиң, предметтиң, қубылыстың ямаса олардың белгилериниң сөйләуши менен тыңлаўшыға еле белгисиз екенлигин көрсетеди. **Бир** санлығының қатнасынан дүзилген сөзлер: **биреу, биреу-миреу, бирен-сараң, бирли-ярым, бир-неше, бир-деме, бир-қанша, бир-пара, бир-гәп, бир-қатар т.б.** "Әлле" сөзиниң сораў-қатнас алмасықлары менен дизбеклесийүинен жасалған: **әллеким, әлле биреу, әлле неше, әлле қандай сөзлери хәм базы, базы бир, гей бир** сөзлери киреди.

Болымсызлық алмасықлары қандайда бир беттиң, адамның, предметтиң, оның белгисиниң ямаса қубылыстың ажыраалажақ нәрсеге, ис-хәрекетке қатнасының жоқ екенлигин көрсетеди. Сонлықтан да олар гәпте көбинесе **жоқ** сөзи менен ямаса болымсыз феийллер менен бирге қолланылады.

Болымсызлық алмасығының көпшилиги **хеш** сөзиниң сораў қатнас алмасықлары менен дизбеклениўинен жасалады: **хеш қандай, хеш қашан, хеш ким, хеш қайда, хеш қайсысы, хеш нәрсе, хештене, хештеме,хеш гәп т.б.** Мысалы: Саған **хеш бир** суңқар пәнже сала алмас. (И.Юсупов) Болымсызлық гәп мәнидеги гәплерде келген **бир, бирде-бир, бирде** сөзлери арқалы да болымсызлық алмасығының мәниси аңлатылады.Жумыс ислейди **бир** тынбай.

Фейил сөз шақабы. Фейил адам ямаса басқа предметлердиң, тәбият қубылысларының ис-хәрекет процессин хәм халатларын билдиретуғын сөз шақабы. Фейилдиң басқа сөз шақапларынан тийкарғы өзгешелиги, оның лексика-семантикалық жақтан хәрекет мәнисине, ал формасы бойынша дәреже, түр, мейил, мәхәл байланыслы категорияларына, болымлы хәм болымсызлық формаларға ийе болыўы менен характерленеди. Фейиллер тийкарынан улыўма хәрекет билдириўши сөз шақабы деп аталған менен,оның лексика- семантикалық мәнилери жүдә кең мәселе, олардың төмендегидей тийкарғы түрлерин айтып көрсетиўге болады:

1. **Қыймыл- қозғалыс феийиллери**: секириў, жүриў, еңбеклеу, сырғанаў, барыў, орыў, салыў, тазалаў, т.б.

2. **Хәрекет-халат фейиллери:** уйқылаў, азыў, шаршаў, көбейиў, таўсылыў, сасыў, т.б.

3. **Сезиў-ойлаў фейиллери.** Фейилдиң бул лексика-семантикалық түрлери адамның сезиў органлары көз, кулак, дене арқалы қабыллаў ойлаў процесслерине байланыслы ис-хәрекетлерди билдиреди: караў, кириў, гөзлеў, тыңлаў, кулак түриў, ашыў, еске түсириў, ойға талыў т.б.

4. **Сөйлеў фейиллери:** сөйлесиў, пикир алысыў, әңгимелесиў, сорасыў, жалыныў, т.б.

5. **Психологиялық процесслерге байланыслы фейиллер:** күлиў, таңланыў, хәз етиў, т.б.

6. **Еликлеў фейиллери:** жалт-жулт етиў, бурқылдаў, сарқылаў т.б.

7. **Биологиялық процесслерге байланыслы фейиллер:** көз жарыў, қозылаў, шөжелеў т.б.

8. **Тәбият қубылысларына байланыслы фейиллер:** қараңғыланыў, түнериў, бултласыў, жаўынлатыў хәм т.б.

Фейилдиң болымлы хәм болымсыз формалары. Фейиллер ис-хәрекет процессиниң ислениў яки исленбеў мүмкиншилигине қарай болымлы хәм болымсыз формаларда келеди. Мысалы: оқыды-оқымады, жазды-жазбады. Болымсызлық мәни тийикарынан белгили грамматикалық қураллар жәрдемінде, яғный **-ма//-ме, -ба//-бе, -па//-пе,** аффикси арқалы синтетикалық хәм жанапайлық хызметтеги емес, жоқ көмекши сөзлердиң дизбеги арқалы аналитикалық усыллар менен билдириледі.

Фейилдиң дәреже категориясы. Фейил дәрежелери хәрекет пенен субъект хәм объект арасындағы мәнилик қатнасларына морфологиялық белгисине қарай: түп дәреже, өзлик дәреже, шериклик дәреже, өзгелик дәреже хәм белгисиз дәреже сыяқлы 5 түрге бөлинеди.

Түп дәреже. Бул дәреженің арнаўлы аффикси жоқ. Оның мәниси, тийикарынан фейилдиң түбир хәм дөрэнди түбир формалары арқалы аңлатылады, оның ис-хәрекетти тек субъектке қатнаслы болады. Мысалы: **терди, жазды,** т.б.

Өзлик дәреже фейили субъекттиң ис-хәрекетиниң өзине қаратылғанын билдиреди, яғный ис-хәрекет субъекттиң өзи тәрөпинен иске асады. Қарақалпақ тилинде өзлик дәреже 3 түрли усылда билдириледі:

1) Морфологиялық усыл. Бунда өзлик дәреже **-ын//-ин//-н;** **-ыл//-ил//-л;** **-лык//-лик, -ық//-ик -к//-к** аффикслери арқалы жасалады. Мысалы: **көринди, сайланды, сыбырланды, шомыл, сақлық, толық** х.т.б.

2) Синтаксислик усыл. Бунда өзлик дәреже фейили табыс сеплигинде өзлик алмаслығын басқарып келеди. Ол **өзин қорғады.** Ол **өзин-өзи мәжбүрледі.**

3) Лексикалық усыл. Бунда түбир хәм дөрэнди фейиллер өзлик дәреже мәнисин аңлатады. Мысалы: **Оян, үйрен, қуўан, ойлан** х.т.б. Өтеп енди аман-есен өтемен ғой деп **қуўанды.**

Шериклик дәреже фейиллери еки ямаса бир неше субъекттиң қатнасы арқалы тиркелисип исленген хәрекетти билдиреди. Шериклик дәреже формасы тийикарынан түбир хәм дөрэнди түбир фейиллерге **-ис//-ыс//-с,** аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады: **қағыс, қазыс, терис, ойлас.**

Өзгелик дәреже ис-хәрекеттиң грамматикалық субъект арқалы емес, басқа бир логикалық субъект арқалы исленгенлигин билдиреди: **алдырды, жаздырды, алғызды, оқытты, өткерди, қутқарды** х.т.б. Өзгелик дәреже морфологиялық усыл менен төмендеги аффикслер арқалы жасалады:

1. дыр//-дир, -тыр//-тир: **алдыр, келтир, таптыр** т.б.

2. т, -ыт//-ит: **оқы-т, оран-т, қорқ-ыт, үрк-ит** т.б.

3. қыз//киз, ғыз//гиз, (дыр/дир): **алғыз, жегиз, ал-дыр, же-дир** т.б.

4. -қар//-кер, -ғар//-гер, -қыр//-кир, -ғыр//-гир, -ар//-ер, -ыр//-ир: **жатқар, өткер, шығ-ар, бат-ыр, көш-ир** х.т.б.

Белгисиз дәреже фэйиллери грамматикалық субъект тәрепинен емес, ал логикалық субъект тәрепинен исленген ис-хәрекетти билдиреди. Бул дәреже тийкарынан морфологиялық усыл менен **-ыл//ил** (дауыссызлардан кейин) -л (дауыслылардан кейин) аффикслери арқалы жасалады. Мысалы: **қазылды, көр-илди, егилди, атылды** т.б. Сондай-ақ белгисиз дәреже фэйиллери өзлик дәрежениң **-ын//ин//н** аффикслери арқалы да жасалады: **салынды, илинди, тазаланды**, т.б. Булардың екеуиниң мәниси контекст арқалы ажыралады. 1) Азат **жууынды, кийинди, тазаланды**, (өзлик дәреже). 2) Атқора **тазаланды**, салы **түйекленди** (бул белгисиз дәреже).

Фэйил формаларының структура-семантикалық хәм функциональ формаларының системасы үш топарға бөлинеди: 1) фэйилдиң бетлик формалары, 2) фэйилдиң бетлик емес формалары хәм 3) фэйилдиң көмекши функциональ формалары.

1. Бетлик фэйиллер. Бетлик фэйилдиң өзине тән характерли өзгешеликлериниң бири ол мейил, мәхәл, бет-сан категорияларына ийе болады. Бул категориялардың хәр қайсысының арнаұлы морфологиялық формасы бар.

2. Бетлик емес фэйиллер. Фэйилдиң функциональ формаларының гейпаралары мейил, мәхәл хәм бет-сан категорияларына ийе болмайды. Олар сол дөрөнди формасында сөз өзгертиўши аффикссиз қолланылып, бетлик емес фэйил системасын дүзеди. Бетлик емес фэйил системасына инфинитив, хәрекет аты, келбетлик фэйил хәм хал фэйил формалары киреди.

3. Көмекши функциональ фэйиллер. Бул фэйиллердиң системасын көмекши фэйил, толықсыз фэйил хәм фэйилдиң модаль формалары дүзеди. Көмекши функциональ фэйиллер жеке қолланылмайды. Олар мәнили сөзлер менен дизбеклесип сол сөзлерге қосымша грамматикалық мәни береди.

Фэйилдиң бетлик формалары.

Мейил категориясы. Фэйилдиң мейил категориясы ис-хәрекеттиң объективлик хәқыйқатлыққа болған мәнилик қатнастарын билдиреди. Ис-хәрекеттиң хәқыйқатлыққа қатнасы сөйлеўшиниң субъективлик қатнастарына байланыслы болады. Сөйлеўшиниң хәқыйқатлыққа болған қатнасы ис-хәрекет арқалы билдирилип, сол ис-хәрекет буйрық, тилек, шәрт хәм анық хабарлау мәнилеринде келеди. Хәзирги үйренилип жүрген мейиллердиң қатарына мақсет мейили қосылып, олар бес түрге бөлинеди.

Бұйрық мейил. Бұйрық мейил сөйлеўши тәрепинен басқа биреўге қаратылған бұйырық, хәмир етиў, шақырық т.б мәнилердеги ис-хәрекетти аңлатады. Сөйлеўшиниң бұйрығы тыңлаушыға (екінши я биринши бетке) тыңлаушы арқалы басқа биреўге (үшінши бетке) өтеди. Сонлықтан хәқыйқый бұйрық мейил формалары, тийкарынан, III хәм II бет арқалы билдириледи: **ал, айт, оқыт, жаздыр, үйрет, үйрен, оқың, айтың, оқысын, айтсын, қала бер, қабыл** ет т.б.

Бұйрық мейил шәрт мейилдиң 2-бет бирлик формадағы **-саң//сең** аффиксине а, ә жанапайларының қосылыуы арқалы да жасалады: **иркилмейик, кеттик, көз жасымды төкпеймен**. х.т.б.

Тилек мейил. Тилек мейил ис-хәрекеттиң ислениўине сөйлеўшиниң нийетин, әрманын, өтиниш, сораныў, сыяқлы қатнастарын билдиреди. Тилек мейил мәнисиндеги фэйиллер еле исленбеген, бирақ ислениўи тийис ис- хәректлерди аңлатады. Қарақалпақ тилинде тилек мейил синтетикалық хәм аналитикалық усыллар арқалы билдириледи.

1) Синтетикалық формадағы тилек мейилдиң морфологиялық көрсеткиши: айын//ейин, -ғай//гей, -қай//кей.

2) Аналитикалық формадағы тилек мейиллер төмендегише жасалады: а) тартым аффиксли **-ғы//ги, қы//ки** формалары хәрекет аты фэйил менен келген көмекши фэйилиниң қосылыуы арқалы: **алғым келеди, көргим келмейди, көргиси келмейди**; б) **-са//се**, формалы шәрт мейил менен еди, екен толықсыз фэйиллериниң қосылыуы

арқалы: **барса еди, барса екен.** Сондай-ақ, тилек мейили -ар//-ер//-р формалы келер мәхәл келбетлик фейилине тартымның I бет формасындағы **едим** толықсыз фейилинің қосылыуы арқалы күтер едим, ислер едим бұйрық мейилдің 3-бет формасы арқалы билдириледі. Мысалы: **көз-тилден сақласын, өмири узақ болсын, топырағы торқа болсын.**

Шәрт мейил. Шәрт мейил ис-хәрекеттің ислениу ямаса исленбеу шәртін билдиреди. Шәрт мейил қатнасақан гәпте еки ис хәрекет болады. Мысалы: **Жақсы оқысаң, имтиханнан өтесең, көп ұйықласаң жаман үйренесең.** Тийкарғы формасы -са//-се.

Мақсет мейил. Бул мейил қарақалпақ тилинде соңғы дәуирде үйренилип баслады. Өзбек, түркмен, ұйғыр, қырғыз, башқурт тиллеринде бурыннан-ақ мақсет мейили мейилдің бир түри деп қаралып жүр. Оның тийкарғы формасы -мақшы//мекши, -бақшы//-бекши, -пақшы//-пекши. Мысалы: **бармақшы, жазбақшы сөйлемекши, ислемекши, айтпақшы** хәм т.б.

Анықлық мейил. Анықлық мейил белгили бир ұақыт пенен байланыслы болған реалы мәнидеги анық хабарды аңлатады. Бул мейилдің ұақыт пенен байланыслығы оның мәхәл категориясына қатнаслы екенлигин билдиреди. Анықлық мейилдің арнаулы грамматикалық формасы жоқ. Оның мәниси бетленип келген өткен, хәзирги, келер мәхәл формалары арқалы аңлатылады.

Мәхәл категориясы. Фейил арқалы билдирилген ис- хәрекет белгили бир ұақытта хәм кеңисликте иске асырылады. Сонлықтан мәхәл категориясы барлық фейиллер ушын тән категория. Мәхәл түсинигин аңлауда сөйлеу ұақты есапқа алынады. Егер фейил билдирген ис-хәрекет сөйлеу ұақтынан бурын болса өткен мәхәлди, сөйлеу ұақты менен бирдей ұақытта иске асып отырса хәзирги мәхәлди ис-хәрекет сөйлеу ұақтынан кейин болса келер мәхәлди аңлатады.

Өткен мәхәл формасындағы фейиллер ис-хәрекеттің сөйлеу ұақтына шекем болып өткенлигин яки өтпегенлигин хәр түрли белгилери менен сыпатлап көрсетеди. Хәзирги илимий грамматикада фейилдің өткен мәхәлинің төмендегидей түрлерин көрсетип өткен.

1) анық өткен мәхәл формалары: -ды//-ди, -ты//-ти. Мысалы: **оқы-ды, жаз-ды,**

2) нәтийжели өткен мәхәл: ған//-ген, қан//-кен+ бетлик аффикслери. Мысалы: **барғанман, келгенмен.**

3) анық емес бурынғы өткен мәхәл: ып, ип, п+ бетлик аффикслери. Мысалы: **барыппан, келиппен.**

4) Бурынғы өткен мәхәл: ған//-ген, қан//-кен+ еди, екен, а, е, й,+ды+екен. Мысалы: **ислеген еди, айтқан еди, тигеди екен, билмейди екен** т.б.

5) Жақын өткен мәхәл: ып, ип, п+еди. Мысалы: **шығып еди, өтип еди жақынлап еди.** т.б.

6) Тамамланбаған өткен мәхәл: а, е, й,+туғын+еди. Мысалы: **үлестиретуғын еди, жүретуғын еди отырғызып қоятуғын еди** т.б; -ыушы//-иуши+еди. Мысалы: **елеслетиуши еди.**

7) Тәкирарланыушы өткен мәхәл: -ар//-ер//-р, мас//-мес, бас//-бес, пас//-пес+еди. Мысалы: **түсинер едим, есапқа алына бермес еди, тыңлар еди** т.б.

8) Нийетли өткен мәхәл: а) а,е,й,+ жақ+ еди: **жаманлайжақ едим, сөйлей бережақ еди** т.б. б) мақшы,мекши + еди: **жазбақшы еди, кирмекши еди** т.б.

9) Дауамлы өткен мәхәл: а) тур, жүр, отыр, жатыр, атыр+еди, екен: **шырылдап тур еди, айланшықлап жүр екен, үйилип жатыр еди;** б) мақ//-мек, -пақ//-пек, ыу//-иу//-у + еди+екен:

Хәзирги мәхәл фейиллери ис-хәрекеттің сөйлеу ұақты менен бир ұақытта болып атырғанлығын билдиреди. Хәзирги қарақалпақ тилинде хәзирги мәхәл фейиллери аналитикалық хәм синтетикалық формаларында қолланылады.

1) Анық хәзирги мәхәл: а) ып, ип+ жатыр, атыр, жүр, түр, отыр. Мысалы: **Күн жаңа түсликтен аўып атыр. Салқынлаў самал есип тур.**

2) Даўамлы хәзирги мәхәл ыў, иў, ў, мақ, мек формалы атаўыш фейиллердин орын сеплигинде турыўынан жасалады: **ислеўдемен.**

3) Хәзирги келер мәхәл: а, е, й+ бетлик аффикслери: Мысалы: **Бул өнерге жүдә қызығаман.**

Келер мәхәл фейиллери ис-хәрекеттиң сөйлеў уақтынан кейин, яғный келеси уақытларда орынланатуғынын билдирип, тек синтетикалық формада ғана жасалады. Хәзирги қарақалпақ тилинде келер мәхәл формалары төмендегилерден ибарат.

1) Анық келер мәхәл: -а, -е, -й формалы хал фейиллерге бетлик аффикслериниң жалғаныўы арқалы жасалады. Мысалы: **Өзинде питкересең ғой. Бизди атыз басынан табасыз.**

2) Болжаўлы келер мәхәл: -ар, -ер, -р, -мас, мес+ бетлик аффикслери. Мысалы: **барарман, келермен, бармаспан.**

3) Нийетли келер мәхәл: а) -а, -е, -й формалы келбетлик фейиллери+бетлик аффикслери. Мысалы: **баражақпан, кележақпан.**

Бет-сан категориясы. Фейиллер бет сан категорияларының аффикслери менен өзгерип ис-хәрекеттиң бир бетке субъектке қатнаслы екенлигин билдиреди. Фейиллердин бет-сан аффикслери менен өзгериўи үш бетке қатнаслы болады. Хәр бир беттиң өзине тән морфологиялық бетлик формасы болады. Сөйлеўши - (1-бет формасы), тыңлаўшы-(2-бет формасы) сөйлеўши хәм тыңлаўшыдан басқа бет (3-бет формасы) формаларында келеди. Фейилдин 1-2- бет формалары, тийкарынан адамларға қатнаслы айтылады да, 3-бет формасы адам хәм адамнан басқа предметлерге де қатнасы айтыла береді. Мысалы: **жазаман, ислеймен, жазамыз, ислеймиз, жазасаң, ислейсең, жазасыз, ислейсиз, жазады, ислейди, (жаўын) жаўады, (өним) артады, (суў) ағады** т.б.

Фейилдин бетлик емес формалары. Хәрекет аты фейили. Хәрекет аты фейили өзиниң дәслепки дөрөнди формасында фейилдин бет-сан мейил,мәхәл мәнилери билдирмейди,тек ис- хәрекет, процесстиң атамасы ғана болып турады. Хәрекет аты фейили **ыў//иў//ў, -мақ//-мек, -ғы//- ги, қы//-ки, -ыс//-ис//-с,** сыяқлы хәм **-ғанлық//-генлик, туғынлық, жақлық, арлық, ерлик, рлық, рлик, маслық, меслик, маға, меге, арға, ерге, маска, меске, ыўға, иўге, ўға, ўге,**сыяқлы қоспа аффикслерге ийе. Мысалы: **оқыў, бармақ, алғы, берги, алыс, берис, көргенлилик, татырлық, боларлық, жибермеслик, айдатажақлық, шақырмақлық** т.б.

Хәрекет аты фейили еки сөз шақабы, фейил хәм атлыққа тән белгилерге ийе болады да, гейпаралары тек фейилге қатнаслы болып, шекленген дәрежеде қолланылады. Олардың шекленген дәрежеде қолланылған формалары инфинитивке тән. Усыған байланыслы хәрекет аты фейиллери атаўыш фейили хәм инфинитив фейиллери болып екиге бөлинеди.

Келбетлик фейил. Келбетлик фейил еки сөз шақабының фейил хәм келбетликтин мәнисин билдиреди. Ис-хәрекет мәнисинде келгенде дәреже мәхәл категориясына , болымсыз хәм болымлы формаларында қолланылады, бет-сан аффикслери менен өзгереді. Келбетлик сыяқлы атлық сөзлерге қатнасып анықлаўышлық хызмет атқарады, субстантивлеседи. Бул жағдайда сеплик, көплик,тартым аффикслери менен өзгереді.

Келбетлик фейилдин **ған, ген, қан, кен, туғын, ар, ер, р, мас, пас, пес, бас, бес, ыўшы, иўши, ўшы, ушы, ыўлы,иўлы, улы,ўлы,ули,мақшы, мекши, пақши, пекши, бақшы, бекши** формалары, атрибутивлик-анықлаўышлық хызмет атқарады.

Хал фейил. Хал фейил-фейил хәм рәуишлик белгилерге, яғный ис-хәрекет хәм пысықлаўышлық мәнилерге ийе болған фейиллердин атрибутивлик-пысықлаўышлық формасы. Хал фейил формалары бет, сан хәм мәхәл мәнилери билдирмейди. Сонлықтан хал фейиллер морфологиялық белгиси жағынан бетлик емес фейиллердин

системасына киреди. Хал фэйил формалары тийкарғы хәм қоспа аффикслер болып екиге бөлинеди. Тийкарғы аффикслерге **ып, ип, п, а, е, й, май, мей**, аффикслери киреди.

Қоспа формалар: **мақта, мекте, ыўда, иўде, ыўға, иўге, маға, меге, ырға, ирге, маска, меске, мастан, местен, мастай, местей, ғаннан, геннен, ғалы, гели, ғаншалы, геншели, ырақ, ирек.**

Хал фэйилдің дара формалары тилде өнимли қолланылады.

Рәуиш. Рәуиш ис-хәрекеттің белгисин билдиретуғын мәнили сөз шақабы. Рәуиш фэйил **менен дизбеклесип келгенде** ис-хәрекеттің хәр қыйлы белгисин билдиреди. Мысалы: Халыққа пайдалы нәрсени **босқа** жиберіўге болмайды. Рәуиш белгиниң белгисин билдирип келгенде көбинесе келбетлик пенен дизбеклеседи. Мысалы: Суп-сулыў **көп** этажлы жайлардың қасынан өттік.

Рәуишлер өзине тән сөз жасаўшы аффикслерине дәреже категорияларына ийе. Рәуишлер аңлатқан мәнилери бойынша төмендегише бөлинеди. 1) ўақыт рәуиши 2) орын рәуиши. 3) сын 4) муғдар дәреже 5) мақсет рәуиши 6) себеп рәуиши.

Ўақыт рәуиши. Ис-хәрекеттің иске асыў ўақтың билдиреди. "Мен не деймен, қобызым не дейди", - деген **баяғыда** биреў. Ўақыт рәуишлери ис хәрекеттің болып атырған ўақыттың кешигип иске асатуғынлығын, келешекте иске астуғынлығында билдирип келеди. **Әллен ўақытта** есине енди. Айрым рәуишлер гәпте басқа сөзлер менен дизбеклесип келиўине қарай бирде муғдарды, бирде орынды билдиреди. Мысалы: Нурымбет сарғыш жүзи қып-қызыл болып, **узақ** күлди. (А.Садықов)

Орын рәуиши. Ис хәрекеттің иске асыў орнын бағдарын билдиреди: а) ис-хәрекеттің орнын көрсетеди. **Сол манда** отырып сөйлесемиз. б) ис-хәрекет бағдарын көрсетеди. Жаңа Сәнемди қалаға шығарып салып **берман** қайрылғаным.

Сын рәуиш. Ис хәрекеттің қалай? қәйтип? қалайынша? ислениў усылын, сынын хәм оның хәр қыйлы хал жағдайларын билдиреди. Ананың түри **тосаттан** өзгерип кетти. Сын рәуиш салыстырыў мәнисинде келгенде ис-хәрекеттің сынын хәм усылын салыстырыў арқалы көрсетеди. Дәслепки концерт **услайынша** журтты таң қалдырды. Гейпара фразеологиялық сөз дизбеклери де сын рәуишиниң орнына қолланылады. **Көзди ашып жумғанша, қас пенен көздің арасында.**

Муғдар - дәреже рәуиши. Ис-хәрекеттің, предметтің хәм рәуиштиң белгисиниң артық ямаса кемлик дәрежесин муғдарын, өлшемин билдиреди. Быйыл жылдағыдай емес, **әдеўир** ириленипти. Муғдар - дәреже рәуиши арттырыў мәнисинде **онша, бунша, оншелли, усыншама** рәуишлер арқалы билдиреди. Мектеп те аўылдан **онша** қашық емес. Муғдар - дәреже рәуиш пәсейіў, кемейіў мәнисинде келгенде **питегене, зәрре, сәл, аз, кем, аздап, азғантай** сөзлери менен келеди. Жигит те **питегене** сергекленип омыраўын тиклеп отырған еди. (Ш.Сейтов)

Мақсет рәуиш. Ис-хәрекеттің иске асыў яки аспаў мақсетин билдиреди, ислениўге тийисли болған ис хәрекеттің не мақсетте исленип ямаса исленбегенин көрсетеди. Мен оған **билқастан** соқлыққандай сезилдим. (У.Пиржанов)

Себеп рәуиш. Ис-хәрекеттің иске асыў себепин ямаса оның нәтийжесин билдиреди. Хәзир тек **жайша** қыдырып жүрмен, - дедим мен. Себеп рәуиштеги сөзлерге не себепли не ушын деген сораўлар қойылып келеди. Мен жүдә оңайсызланып **илажсыздан** күлип, оның қасына келдим. (Б.Ерназаров)

Рәуиштиң дәрежелери. Рәуиштиң дәрежелерин ис-хәрекеттің белгисин басқа бир белги менен салыстырып оның артық ямаса кем екенлигин көрсетеди. Рәуиш, жай, салыстырыў, арттырыў дәрежелерине ийе.

Жай дәреже. Бул дәрежеде ис хәрекет белгисин басқа белгилерге салыстырмай хеш қандай қосымталарсыз түбир сөз түринде қолланылады: **хәзир, жаңа, сон, кейин, ерте, жылдам, тез, аз.**

Салыстырыў дәрежеси. Бул дәреже ис-хәрекеттің белгисин басқа бир белги менен салыстырып көрсетеди. Салыстырыў дәрежеси түбир хәм дөренди рәуишлерге -

рак//-рек, -ырак//-ирек қосымталарының жалғаныуы нәтижесінде жасалады. **Алысырақ** ағайинди былай қойған да, тууысқанларды жат етип жиберген екенсең ғой сен урыс! (У.Пиржанов) Пәсейтиу мәнисиндеги салыстырыу дәреже рәуишлери -лау//леу қосымталарының жалғаныуы арқалы жасалады. Узатты бир ладанға, малы **көплеу** адамға. ("Ерте дәуирдин әдебий естеликлери")

Арттырыу дәрежеси. Рәуиштиң арттырыу дәрежеси қандай да бир ис-хәрекеттиң сапа белгисиниң екнши бир ис-хәрекеттиң сапа белгисинен артықлығын көрсетеди. Арттырыу дәрежеси көбинесе тийкар рәуишлердин алдында жанапайлық хызметтеги күшейтиуши сөзлер келип солар менен дизбеклесий арқалы жасалады. Китапханада китаплар **оғыры** көп. Рәуиштиң арттырыу дәрежесиниң тағы бир түри тийкар рәуишлериниң алдында күшейткиш жанапайларының келиуинен жасалады. **Ап-аз, уп-узақ, еп-ерте, ап-алыс т.б.**

Қадағалау ушын сораулар.

1. Морфология тарауының изертлейтуғын объекти қандай?
2. Сөз шақаптарын бөлиудин неше принципи бар? Олар қандай.
3. Қарақалпақ тилинде неше хәм қандай сөз шақаптары бар?
4. Атлық сөз шақабының қандай мәнилик түрлери бар?
5. Атлықтың қандай грамматикалық категориялары бар?
6. Келбетлик сөз шақабы лексика-семантикалық жақтан қандай топарларға бөлинеди?
7. Келбетликтин қандай дәрежелери бар?
8. Санлық сөз шақабы деген не?
9. Санлықтың қандай мәнилик түрлери, грамматикалық өзгешеликлери бар?
10. Алмасық сөз шақабы деген не?
11. Алмасықтың қандай мәнилик түрлери, грамматикалық өзгешеликлери бар?
12. Фейил дегенимиз не?
13. Фейиллер қандай лексика-семантикалық хәм лексика-грамматикалық өзгешеликлерге ийе?
14. Болымлы хәм болымсыз фейиллер дегенимиз не?
15. Фейилдин дәреже категориясы дегенимиз не? Қандай дәрежелери бар?
16. Бетлик фейил дегенимиз не? Бетлик емес фейиллер дегенимиз не?
17. Фейилдин мейиллери дегенимиз не? Оның қандай түрлери бар?
18. Фейилдин мәхәллери дегенимиз не? Неше мәхәл бар?
19. Хәрекет аты фейил дегенимиз не?
20. Келбетлик фейил дегенимиз не?
21. Хал фейил дегенимиз не?
22. Рәуиш қандай сөз шақабы?
23. Рәуиштиң қандай мәнилик түрлери хәм грамматикалық өзгешеликлери бар?
24. Рәуиштиң қандай дәрежелери бар?

Әдебиятлар

1. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1974.
2. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1981.
3. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и марфология. Москва, 1952.
5. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992.
6. Қазақ тилиниң грамматикасы. Алматы, 1987.
7. Грамматика туркменского языка. 1-том. Ашхабад, 1970.
8. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилинде атлық сөзлер. Нөкис, 1961

9. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилиндегі көплік категориясы. Нөкис, 1971.
10. Оразымбетов А. Выражение числа в современном каракалпакском языке. АКД. Нукус, 1997.
11. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1997.
12. Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ тилинде феџилдиң функциональ формаларының системасы. Нөкис, 1990.
13. Насыров А.С. Қарақалпақ тилиндегі келбетлик феџил. Нөкис, 1964.
14. Қутлымуратов А. Хәзирги заман қарақалпақ тилинде хәрекетлер. АКД. 1967.
15. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәџиш. Нөкис, 1976.
16. Шаниязов Б. Қарақалпақ тилида раџишларнинг тузилишига кура турлари. Автореферат. Нөкис, 2002.

Төртинши тема. **Көмекши сөзлер. Модаль сөзлер. Таңлақлар. Еликлеџишлер.**
Жобасы:

1. Көмекши сөзлер ҳаққында ўлыўма түсиник.
2. Тиркеџишлер.
3. Дәнекерлер.
4. Жанапайлар.
5. Модал сөзлер.
6. Таңлақлар.
7. Еликлеџишлер.

Таяныш түсиниклер.

Көмекши сөзлер: тиркеџиш, дәнекер, жанапай. Модаль сөзлер, модальлық мәни. Таңлақлар-сөйлеџишиниң ҳәр қыйлы эмоциональ сезимлерин билдириџи категория. Еликлеџишлер-айрықша мәниге еликлеџ, көркемлеџ образлық мәнилериине ийе сөз шақабы.

Көмекши сөзлер. Көмекши сөзлер өзиниң лексикалық мәнисинен айырылып көмекшилик хызметке көшкен сөз шақапларының бир түри. Көмекши сөзлердиң өзине тән лексикалық мәнилери болмайды. Грамматикалық тәбияты хәм қолланыў өзгешелиги жағынан олардың айырымлары мәнили сөзлердиң арасындағы хәр түрли мәнилик қатнасларды беріџ ушын қолланылса, гейпаралары сөз бенен сөзди, сөз топарларын, сондай-ақ гәплердиң араларын байланыстырыџ ушын хызмет етеди. Ал көмекши сөзлердиң басқа бир топары өзи дизбеклесип келген сөзге, сөз дизбегине, ал гейде пүткил гәпке хәр түрли қосымша мәни берип келеди. Көмекши сөзлер грамматикалық мәнисине хәм хызметине қарай үшке бөлинеди. 1. **Тиркеџишлер.** 2. **Дәнекерлер.** 3. **Жанапайлар.**

Тиркеџишлер-көмекши сөзлер қатарына киретуғын өзине тән өзгешелиги бар сөз шақапларының бир түри. Олар өзлери дизбеклесип келген сөзлер менен бирге ўақытлық, орынлық, себеплик, мақсетлик, санлық, теңеўлик, салыстырыўлық, қарсыласлық х.т.б. мәнилик қатнасларды билдиреди. Қарақалпақ тилинде тиркеџишлер шығысы жағынан үш топарға бөлинип қаралады. 1) түпкиликли тиркеџишлер, 2) атаўыш тиркеџишлер, 3) феџил тиркеџишлер.

1. Түпкиликли тиркеџишлер. Буған өзиниң лексикалық мәнисинен үзил-кесил айырылған тиркеџишлер киреди: **ушын, дейин, шекем, сайын, киби, яңлы.** Булардың мәниси атаўыш ямаса атаўышлық хызметте қолланылатуғын сөзлер менен дизбеклесип келгенде ғана аңласылады.

2. Атаўыш тиркеџишлер. Бул топарға атаўыш хәм рәџиш сөзлерден тиркеџишлик хызметке өткен сөзлер киреди: **басқа, өзге, бурын, жақын, қарсы, кейин, соң.** Бул сөзлер ретине қарай көмекшилик мәни де де, дара мәниде де қолланылыў мүмкиншилигине ийе.

3. Феџил тиркеџишлер. Буған феџиллик мәнидеги тиркеџишлик хызметке көшкен тиркеџишлердиң топары киреди. Мысалы: **баслап, бойлап, жағалап, қарап,**

қарай, қарағанда, қарамастан. Қарақалпақ тилинде тиркеуіш сөзлер сепликлер менен дизбеклесип келиуіне қарай төмендегі түрлерге бөлінеді.

1. Атау сеплигиндегі сөзлерді басқарып келетуғын тиркеуішлер. Булар төмендегі сөзлер кіреді: **менен, бенен, хаққында, жөнінде, туұралы, арқалы, ушын, сайын, бойынша, киби, яңлы, сыяқлы, тәризи, тақылетте, қурлы, қурлым, шелли, себепли, себептен, ишинде, қалпинде, рәуиште, ретінде, сыпатында.** Мысалы: Ертеңіне азан менен мешитке бардым, хеш бир бала келмепти. (Ә.Шамуратов)

2. Барыс сеплигиндегі сөзлерді басқарып келетуғын тиркеуішлер. Барыс сеплигиндегі сөзлерді талап етип оның менен бир мәнилик қатнаста жумсалатуғын тиркеуішлердің баслылары төмендегілер: **таман, жақын, жууық, салым, бейим, дейин, шейин, шекем, қарсы, бола, қарағанда, қарамастан, қарап, қарай, сай, сәйкес.** Мысалы: Усыншама ири геудесине **қарамастан**, пырқылдап жылап жеңетуғын еді. (А.Садықов) Түске **таман** изимизден олар да жетип келди. (Ә.Атажанов) Дәрхал молланың үйіне қарай жууырдым. (Ә.Шамуратов)

3. Табыс сеплигиндегі сөзлерді басқарып келетуғын тиркеуішлер. Тиркеуіш сөзлердің айырымлары табыс сеплигиндегі сөзлерді басқарып, олар менен бир мәниде қолланылады. Ондай тиркеуішлер тилимизде онша көп емес. Олар мыналар: **жағалап, бойлап.** 1. Аздан кейин соқпақ үстин **бойлап** терек тасасындағы емески жайға нәзерлеп ушып кетти. 2. Анамның силтеуі менен салманы **жағалап** кете бердим. (Ә.Атажанов)

4. Шығыс сеплигиндегі сөзлерді басқарып келетуғын тиркеуішлер. Қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиндегі сөзлерді талап етип оның менен бир мәнилик қатнаста жумсалатуғын тиркеуішлер мыналар: **бери, берли, бермаған, бетер, баслап, бурын, илгери, алдын, кейин, соң, гөри, басқа, өзге, бөтен, тыс, тысқары, аслам, артық.** Мысалы: Мине соннан **берли** ырыл-тырыл тиришилик етип қиятыр (К.Алламбергенов). Сол күннен **баслап** ол өзін беккем услауға хәрекет етти (А.Садықов)

Дәнекерлер. Сөз бенен сөздің, сөз топарларының сондай-ақ гәптің биргеликли ағзалары менен қоспа гәптің қурамындағы жай гәплердің араларын байланыстыруу ушын қолланылатуғын сөз шақаптарының бир түри болып есапланады. Дәнекерлер морфологиялық қурылысы жағынан үшке бөлінеді: 1) дара дәнекерлер. 2) бириккен дәнекерлер. 3) қурамлы (составлы) дәнекерлер.

1. Дара дәнекерлер. Тийкарынан, тек бир ғана сөзден ямаса бир сыңардан ибарат болады. Дәнекерлердің бул түри қурамалы бөлеклерге бөлінбейтуғынлығы менен өзгешеленип турады: **я, ямаса, болмаса, және, даде, та, те, егер, ал, лекин, себеби.**

2. Бириккен дәнекерлерге бирақ (бир+ақ) өйткени (олай+еткени) биресе (бир+есе) синтетикалық жол менен жасалған дәнекерлер кіреді. Олар бир сөздей болып қолланылса да морфологиялық қурамы жағынан еки сөздің өз-ара биригиуінен пайда болған.

3. Қурамалы дәнекерлерге аналитикалық жол менен жасалған дәнекерлер кіреді. Олар қурлысы жағынан ең киши еки сөзден ямаса еки сыңардан ибарат болған сөзлердің қурамынан дүзиледи. Дәнекерлердің бул түрине төмендегілер жатқызылады: **неге десең, сол себепли, сол ушын, соның ушын, соның арасында, соның нәтийжесинде, соның салдарынан.** Дәнекерлер гәптеги синтаксислик хызметіне қарай дизбеклеуши дәнекерлер хәм бағындырыушы дәнекерлер болып екиге бөлінеді.

Дизбеклеуши дәнекерлер гәптің биргеликли ағзалары менен дизбекли қоспа гәптеги сыңарлардың араларын бир-бири менен тең түрде байланыстырады хәм олардағы хәр түрли мәнилик қатнастарды билдиреди. Дизбеклеуши дәнекерлер контексттеги аңлатқан мәнилик өзгешеликлерине қарай төрт топарға бөлінеді: 1)

бириктиріуші дәнекерлер, 2) қарсылас дәнекерлер, 3) аұыспалы дәнекерлер, 4) гезеклес дәнекерлер.

Биріктиріуші дәнекерлер тийкарынан гәптиң биргеликли ағзаларын, сондай-ақ дизбекли қоспа гәптиң сыңарларын өз-ара байланыстырыу ушын қолланылады хәм олардың арасындағы мәнилик байланыстың бир-бири менен тең екенлигин билдиреди. Биріктиріуші дәнекерлерге **хәм, хәм де, және, және де, тағы, тағы да, менен (бенен, пенен) да, де, та, те** көмекши сөзлери киреди. Жумабай менен Калан оңға қарай жүрип кетти. (А.Садықов)

Қарсылас дәнекерлер тийкарынан биргеликли ағзаларды хәм дизбекли қоспа гәптиң қурамындағы жай гәплерди бир-бирине қарама-қарсы мәнилик қатнаста байланыстырыу ушын қолланылады. Қарсылас дәнекерлер қатарына **бирақ, лекин, ал, сонда да, солай да, солай болса да, сөйтсе де, деген менен т.б дәнекерлер киреди.** Мысалы: Тентеги отырған жеринен өрре түргелди, **бирақ** кейин шегинбеди (Ә.Атажанов)

Аұыспалы дәнекерлер. Қарақалпақ тилинде аұыспалы дәнекерлер еки түрли категорияны - биргелкили ағзалардың хәм дизбекли қоспа гәптиң сыңарларын бир бирине аұыспалы мәниде байланыстырып келеди. Аұыспалы дәнекерлердің қатарына **я, ямаса, яки, я болмаса, яки болмаса, не, әлле, мейли** т.б. дәнекерлер жатады. Мысалы: Ата-анасының абыройын көкке көтерип жүрген, я болмаса әкесинен алық шығып ел басқарып отырған перзенлер аз ба? (Ә.Атажанов)

Гезеклес дәнекерлер. Хәр түрли биргелки ағзаларды хәм дизбекли қоспа гәптиң сыңарларын бир-бирине гезеклеслик мәни де байланыстырыу ушын қолланылады. Гезеклес дәнекерлердің қатарына **гә, гәхи, гейде, базда, биресе, бирде, бир, әри** т.б. дәнекерлери киреди. Қарақалпақ тилинде гезеклес дәнекерлер көбинесе биргелкили ағзалардың хәр қайсысы менен қайталанып қолланылыу мүмкиншилигине ийе. Мысалы: Олар таңның атыуы, күннің батыуы шыжғырған күннің астында гә отырып гә еңкейип отақ отады. (А.Садықов)

Бағындырыушы дәнекерлер. Булар тийкарынан қоспа гәптиң қурамындағы жай гәплерди бир бирине бағындырыу жолы менен байланыстырып, бағыныңқылы қоспа гәпти дүзеди. Бағындырыушы дәнекерлер арқалы байланысқан бағыныңқылы қоспа гәптиң қурамындағы жай гәплердің биреуи бағыныңқы гәп болады да, ал екиншиси бас гәп болады. Қоспа гәптеги жай гәплердің арасындағы хәр түрли мәнилик қатнастарды билдирип келиуине қарай бағындырыушы дәнекерлер үш топарға бөлинип қаралады: 1) себеп дәнекерлери, 2) нәтийже дәнекерлери, 3) шәрт дәнекерлери.

Себеп дәнекерлер. Қарақалпақ тилинде себеп дәнекерлери қатарына **себеби, өйткени, неге десен** усаған дәнекерлер киреди. Бул дәнекерлердің қатнасуы арқалы тилимизде тийкарынан дәнекерли себеп бағыныңқылы қоспа гәп дүзиледи. Себеп дәнекерлери бас гәпке бағынышлы болған бағыныңқы гәптиң алдында себеплик мәни билдирип келеди. Ана кийитиң бауыры азғана жылығандай болды, **өйткени** тууысқанлары, балалары оған пана болып тур еди. (Ә.Атажанов) Олар маған тууысқандай пәрмана болады деп ойлаған жоқ еди, **неге десен** өз өмиринде басқаларға бундай ғамхорлық жасап көрген жоқ. (Ә.Атажанов)

Нәтийже дәнекерлер. Бул дәнекерлер топарына **сонлықтан, сол себепли, сол ушын, соның ушын, нәтийжеде, соның нәтийжесинде, соның салдарынан, ақыбетинде, соның ақыбетинде, соның арқасында, усының нәтийжесинде** дәнекерлери киреди. Бул дәнекерлер арқалы бағыныңқы гәп бас гәп пенен мәнилик хәм грамматикалық жақтан байланысып нәтийже бағыныңқылы қоспа гәп дүзеди. Мысалы: Ана кийик алдыңғы жуп туяғын жерге тиреп әстен-әстен өңменин көтерди, **нәтийжеде** тентиреклеп барып қәддин сарраслап түргелди. (Ә.Атажанов)

Шәрт дәнекерлер. Шәрт дәнекерлерине **егер, егер де** дәнекерлери киреди. Шәрт дәнекерлери арқалы **-са, -ғанда** конструкциялы шәрт бағыныңқылы қоспа гәптиң

сыңарлары бир-бири менен шәртлик мәниде байланысады. Егер, егерде дәнекерлери тийкарынан баянлауышлары **-са** формалы шәрт мейилден **-ганда** формалы хал фәйилден болған бағыныңқы гәптиң басында келеди де оны бас гәп пенен шәртлик мәниде байланыстырыу ушын қолланылады. Мысалы. **Егер де** маған исенбесең апаңнан сора. (Ә.Атажанов)

Жанапайлар морфологиялық жақтан өзгермейтуғын, анық лексикалық мәнини аңлайтпайтуғын, дара турып қолланылыу мүмкиншилигине ийе емес көмекши сөзлердің топарынан болған сөз шақаптарының бир түри. Олар сөзге сөз дизбегине ал гейде пүткил гәпке хәр түрли қосымша яки үстеме мәни бериу ушын, сондай-ақ модальлық, ишки сезимлик, тәсирлилик мәнилерди билдириу ушын қолланылады. Жанапайлар дара турып қолланыу мүмкиншилигине ийе болмағанлықтан, гәпте айрым гәп ағзасы бола алмайды. Хәзирги қарақалпақ тилинде жанапай сөзлер шығысы жағынан түпкиликли жанапайлар хәм басқа сөз шақаптарынан қәлиплескен жанапайлар болып еки топарға бөлинеди.

Нағыз яки түпкиликли жанапайлар сыртқы түри жағынан пүтин сөздің жарым-жарты бөлекшеси түринде қолланылады хәм гәп ишинде тек жанапайлық мәниде ислетиледи. Мысалы: **тек, аў, а, ә, ғана, да, дә, ше, өс, түүе, ап (анық), жап (жақсы), қып(қызыл), сап (сары) доп (домалақ).**

Басқа сөз шақаптарынан қәлиплескен жанапайлар. Жанапайлардың бул түри, тийкарынан мәнили сөз шақаптарынан сондай-ақ айрым көмекши сөзлерден болып, олар гәпте бәрқулла жанапайлық хызметте қолланылыуы арқалы биротала жанапай болып қәлиплеседи. Мәнили сөзлерден жанапайлық хызметке өтип, жанапай болып қәлиплескен сөзлер өзлериниң дәслепки лексикалық мәнисинен айрылып абстракт грамматикалық мәнини аңлатады. Бул топарға төмендеги жанапайлар киреди: **ең, жүдә, орасан, нағыз, саррас, энекей, минекей** х.т.б. Жанапайлар дүзилиси жағынан дара хәм қурамалы жанапайлар болып екиге бөлинеди.

Дара жанапайларға қурамы жағынан тек ғана бир сөзден болған жанапайлар киреди: **ғой, ғана, мине, нағыз, сирә, хасла, наятый, гилкий, мисли** х.т.б.

Қурамалы жанапайларға еки ямаса оннанда артық сөзлердің дизбегинен болған жанапайлардың топары киреди: **тек ғана, ең аса, жүдә хәм** сөзлери. Жанапай сөзлер басқа сөз шақаплары менен солардың ишинде әсиресе модаль сөз, дәнекер, тиркеуишлер менен жақынлығына, олардан айырмашылығына хәм өзине тән мәнилик өзгешелигине қарай төрт топарға бөлинеди: 1) қосымша мәни бериуши жанапайлар, 2) модальлик мәни бериуши жанапайлар, 3) ишки сезимлик хәм тәсирлилик мәни бериуши жанапайлар, 4) форма жасаушы жанапайлар.

Қосымша мәни бериуши жанапайлар. Бул түрге киретуғын жанапайлар өзлери қатнаслы болған сөзге яки гәпке хәр түрли қосымша мәнилерди жүклейди. Бундай жанапайлардың айрымлары ой-пикирди анықлайды, исенимли етип береди, күшейтип көрсетеди, ажыратыу хәм шеклеу, силтеу хәм бағдарлау мәнилерин береди. Мине усундай хәр түрли мәнилик түс бериулерине байланыслы олар тийкарынан төмендеги түрлерге бөлинип қаралады.

Анықлау жанапайлары. Бундай мәнини билдиретуғын жанапайларға **ғой, дә, аў, нағыз, дәл,** жанапайлары киреди. Мениң оның менен хожалығым қулап қалмайды **ғой,** деген менен адамға инсап керек дәс (А.Садықов)

Күшейтиу жанапайлары. Бул түрдеги жанапайларға **да, де, дағы, хәм,ақ** жанапайлары киреди. Мысалы: Хабар алыуға кеткенлер түнде-ақ қайтып келди. (А.Садықов)

Ажыратыу яки шеклеу жанапайлары. Бул жанпайларға **тек, тек ғана, ғана, болса, тәнха, гилкий, ылғый, гил, гилең бир** жанапайлары киреди. Мысалы: Барған адамлар менен **тек** ийек екшеп сәлемлести. (А.Садықов) Шамасы **бир** ақылландырып турған биреуи болды, булардың. (А.Садықов)

Силтеу жанапайлары өзлери байланысып келген сөзге көбинесе гәпке силтеу, нускау, нәзерин аудару, жуумақлау усаған қосымша мәнилерди билдиреди. **Минекей,** қарай ғой, бир түпте қанша нәл бар. (Т.Қайыпбергенов)

Модальлик мәни бериуши жанапайлар гәптеги айтылған ой пикирге ямаса қандай да бир қубылысларға түрлише модальлик мәнилик түс береді. Модальлық мәни бериуши жанапайлар мәнилик айырмашылықтарына қарай төмендегидей түрлерге бөлинеді.

Сорау жанапайлары. Модальлық мәни бериуши сорау жанапайларына ма// -ме, -па// -пе, -ба// -бе, -ше жанапайлары киреди мысалы: Мынау соның берип кеткен қағазы ма? Машина еле көп тоқтай ма? Бәхәр айындағы бултқа исенип бола ма?

Мақуллау жанапайлары. Буған аўа, мақул, жақсы, яқшы, болады, әжеп жанапайлары киреди. Мысалы. Аўа, Нуралы дурыс айтады. (А.Әлиев) Яқшы, үйиңе қайта бер. (Т.Қайыпбергенов) **Әжеп,** айтқаныңды булжытпай орынлаймыз. (Ә.Атажанов)

Бийкарлау жанапайлары. грамматикалық мәниси жағынан айтылған ой-пикирди бийкарлайды хәм оған наразылық билдиреди. Бийкарлау яки наразылық сыяқлы модальлик мәни жоқ, жақ (яқ) емес, емей, -ма-ме, -па-пе, -ба-бе усаған жанапайлардың қатнасыуы арқалы билдириледі. **Жоқ** олай емес. **Яқ** әўере болма,-деди Камал. (Ж.Жандосов)

Салыстыру жанапайлары. Буған: түүе, тап, мисли, сыяқлы модальлик мәни бериуши жанапайлар киреди. Мен оның өзи түүе, хәттеки жыл сайын туўған бузаўларын сатқанның өзінде қыйланып қалатуғын едим. (Ә.Атажанов)

Модальлик буйрық жанапайлар-бундай жанапайлар көбинесе буйрық мейилден болған баянлауыш сөзлерге дизбеклесип келип, өзи дизбеклесип келген сөзге буйрық, тилек, өтиниш, өкиниў, гижиниў сыяқлы хәр түрли модальлық мәнилерди бериу ушын қолланылады. Буған -шы-ши, -саңо-сеңо, -да-дә, -са-се, -ой-өс, -сеш жанапайлары киреди. Мысалы: Күни менен үндемей отыра бергенше соны айтсаңо Қәне, белди берман берши§ (А.Садықов)

Ишки сезимлик мәни бериуши жанапайлар. Буған тийкарынан аў, ай, а, ә, мис-миш, емиш, сымақ жанапайлары киреди. Бул жанапайлар сөздің кейинине дизбеклеседи оларға төмендеги сөзлер киреди. **Қандай, қанша, қаншама, сондай, бундай, сонша, бунша, қалай-қалай** усаған сорау алмасықлары хәм не деген сыяқлы сөзлер қатнасады. Мысалы: - Қызықсаң-аў, балам. Бул гәпти еситип қаншама қуўандым. Бәхәрдің жағымлы самалын-ай§ (Ә.Атажанов)

Тәсирлилик мәни бериуши жанапайлар. Буған ап, жап, қып, сап, суп, кип, тап, уп, күпә, шөп, сип, сып, орасан, өте, аса, ең наятый, оғыры, шым, шылт жанпайлары киреди. Тилимиздеги ап, жап, қып, сип, ып, тып, (үп-үлкен, доп-домалақ) сыяқлы жанапайлар өзи қатнасып болған сөзге күшейтиўшилик мәни берип келеді. Оның қап-қара көзлери тып-тынық болып мөлдиреп турар еди. (А.Садықов)

Форма жасаушы жанапайлар. Жанапайлардың бул түри өзиниң дәслепки сөз түринен айырылып, олар тилимизде сөзлердің хәр түрли формаларын жасау ушын қолланылады. Буған -ма-ме, -би-бе, -па-пе, -мы-ми, -бы-би, -пы-пи емес жанапайлары киреди. Ол балалықтың қызығына түсип буны көрмеді. (К.Султанов). Әри-бери излеп еди, хеш нәрсе таппады (А.Садықов)

Модаль сөзлер. Модальлық мәни - сөйлеушиниң пикирине анық мазмунына хәр түрли қатнастарын билдиретуғын грамматикалық категория. Бундай қатнастарға айтылған, пикирдің анықлығы, оған исеним, ямаса гүман, оны тастыйықлау ямаса бийкарлау, оның хәқыйқый емеслигин болжау х.т.б. түсиниклер киреди. Бундай мәнилерде қолланылатуғын сөзлер модаль сөзлер деп аталады. Гәпте қолланылыуына хәм гәптиң басқа ағзалары менен байланысына қарай модаль сөзлер еки группаға бөлинеді: 1) жекке мәнили модаль сөзлер, 2) компонентли модаль сөзлер.

Жеке мәнилі модаль сөзлер гәпте айрымланып қолланылып, лексикалық мәнісі бойынша сөйлеушінің айтылған пикирге қатнасын билдиреди хәм кирис ағза хызметін атқарады. Мысалы: **Хақыйқатында да**, инсан өмири қарама-қарсылықларға толы болады. **Бәлким**, бираз сөзлерін умытқан шығарман. (Ә.Атажанов)

Компонентлик модаль сөзлер жеке турып қолланылмайды, олар тек ғана қоспа баянлауыштың составында келип, сол баянлауышқа хәр қыйлы модальлик мәнилер жүклейди: **керек, зәрүр, тийс, дәрқар, шәрт шығар** х.т.б. Мысалы: Мен неге күтип алыуым керек. Қорқып кеткен болыуы да **итимал**.

Қарақалпақ тилиндеги модаль сөзлер қурылысы бойынша тийқарғы модаль сөзлер хәм функциональ модаль сөзлер болып екиге бөлинеди.

Тийқарғы модаль сөзлерге өзлериниң дәслепки лексикалық мәнісін өзгертип, хәзирги ўақытта тек модальлық мәнісінде қолланылатуғын сөзлер киреди. Олар морфемаларға ажыратылмайды. **Әлбетте, бәлким, мүмкин, итимал** х.т.б. Олардың айрымлары араб-парсы тиллеринен өзлестирілген сөзлер болып есапланды.

Функционал модаль сөзлер деп контекстке қарай бирде өзиниң тийқарғы лексикалық мәнісінде бирде модальлик мәніде қолланылатуғын сөзлерге айтылады. Мысалы: Ғарры гәпиниң соғын айтыуға **шамасы** жетпеди. **Шамасы**, бир жерлерге тайып кетип қулаған болыуы керек.

Еликлеуишлер. Адамлардың сондай-ақ хайўанлар, қуслар хәм жансыз предметлердиң ерикли хәм ериксиз шыққан хәр қыйлы сеслерин ямаса қозғалыс көринислери хәрекет хәм хәр қйлы жүрис-турысларын сес пенен шәртли түрде көрсететуғын яғный хәр қйла сеслик хәм хәрекетлик образлардың шәртли копиясы болып хызмет ететуғын сөзлер еликлеуишлер деп аталады. Семантикалық өзгешеликлерине қарай еликлеуишлер: 1) сеске еликлеуишлер 2) көриниске еликлеуишлер болып екиге бөлинеди.

Сеске еликлеуишлер адамлардың хайўан хәм қуслардың предметлердиң хәрекетлери нәтийжесінде шыққан шәртли түрде еликлеуиш аңлатады: **тарс-тарс, паң-паң, шырт-шырт, шүйик-шүйик, мырс-мырс** хтб. Сеске еликлеуишлер сестиги шығыу дерегине байланыслы жанлы предметлерге еликлеуишлер хәм жансыз предметлерге еликлеуишлер болып екиге бөлинеди:

1. **Жанлы предметлерге еликлеуишлер** - адамлардың сөйлеу аппаратынан шыққан сөзлерди билдириуиши еликлеуишлер. Уйдиң, иши **гүбир-гүбир** сөз болды.

2. **Жансыз предметлерге еликлеуишлер.** Бизди қоршаған тәбияттағы хәр қыйлы предметлер де бирдейине қозғалыста хәрекетте болады. Усындай хәрекетлердиң нәтийжесінде олар белгили бир сес шығарады. Тилде олар хәр қыйлы сеслик комплекслер арқалы билдириледи. Мысалы: **тақ-тақ, тоқ-тоқ, парт-парт, тарс-тарс, гүрп-гүрп, дыр-дыр, тыр-тыр, лоқ-лоқ, лық-лық, лап-лап** хт.б.

Көриниске еликлеуишлер. Предметтиң сыртқы көринисин, хәрекетин, жақтылық көринислерин, ишки жағдайларын белгили бир комплекс арқалы сыпатлап көрсететуғын сөзлер көриниске еликлеуишлер деп аталады. Көриниске еликлеуишлер предметтиң көринисине хәрекетине жақтылығына адамның хәр қыйлы сезим реакциясы нәтийжесінде пайда болады. Олар бир неше көринислик түрге бөлинеди. а) адамлардың басқа да жанлы хәм жансыз предметлердиң сыртқы көринисине еликлеуи: **сатпар-сатпар, дағал-дағал, пырым-пырым.** б) хәрекетке байланыслы еликлеуи: **селтең-селтең, талтаң-талтаң, тырбан-тырбан,** х.т.б. в) жақтылық көринислерине еликлеуи: **жарқ-журқ, жылт-жылт** х.т.б.

Еликлеуишлер тийқарынан алғанда грамматикалық жақтан өзгермейтуғын сөзлер болып есапланады, яғный олар сепленбейди, хәм бетленбейди, басқа сөз шақабларынан жасалмайды. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуишлер қурылысы бойынша үшке бөлинеди: 1) дара еликлеуишлер: **дүр, тарс, гүрс, жарқ,** 2) тәкирар еликлеуишлер: **мырс-мырс, тарса-тарс, тақа-тақ,** 3) жуп еликлеуишлер: **тасыр-тусыр, тарс-турс, тақ-туқ.**

Еликлеуишлердің ет көмекши фейили менен дизбеклесіуі арқалы қоспа фейиллер жасалады. Мысалы: Есик бетте биреу ара-тура бир **гүнк етеди**. Гәпте еликлеуишлер тийкарынан сын пысықлауыш хызметин атқарады. Мысалы: Адамлар дуу күлисти. Олар ет көмекши фейили менен дизбеклесип гәпте қоспа баянлауыш болып келеди. Мысалы: Кемпир аңқ ете қалды. Еликлеуишлер атлықлардың алдында қолланылып анықлауыш хызметин атқарады: **гүү-гүү әнгиме, сыбыр-сыбыр сөз**.

Таңлақлар. Таңлақлар сөз шақапларының бөлиниуі бойынша мәнили сөзлер топарына да көмекши сөзлер топарына да кирмейтуғын сөз шақабының өз алдына бир түрин курайды. Таңлақлар морфологиялық белгиси бойынша өзгермейтуғын сөз шақабы, ал мәниси бойынша ол адамның сөйлеу уақтындағы хәр қыйлы сезими таңланыу, өкиниу, кууаныу, шадланыу, буйырыу сыяқлы сезимлерди билдиреди. Мысалы: **Пай**, қудайымның күни де жанды ау. **Хау**, мынау Алпамыс ғой!

Таңлақлар қурамы бойынша тийкарғы таңлақлар хәм дөрэнди таңлақлар болып екиге бөлинеди: **1)** Тийкарғы таңлақлардың қурамын хәқыйқый таңлақ мәнисиндеги бир, еки ямаса оннан да көп сеслерден қуралған таңлақ сөзлер жасайды: **а,о, ах, аха, ох, ох, охо, ой, па, пай, пах, хау, уах, ууа, яша, хим, пыш, шуу, тур, төт** х.т.б. **2)** Дөрэнди таңлақлардың топарын басқа сөз шақапларынан таңлақ мәнисине өткен сөзлер гейпара өзлестирме сөзлер фразеологиялық (идиомалық) мәнидеги таңлақ сөзлер дүзеди: **япырмай бала, алла бәрекелла, қудретли қудайымай, жол болсын, алла билсин, ширкин-ай, қарығым-ау, диге-диге, хәүким-хәүким** т.б.

Таңлақлардың семантикалық түрлери. Қарақалпақ тилиндеги таңлақларда басқа түркий тиллердеги таңлақлар сыяқлы үш семантикалық топарға бөлинеди: **1)** эмоциональ (туйғы сезим) таңлақлар, **2)** императив (буйрық) таңлақлар, **3)** этикетлик (турмыс-салт) таңлақлар.

Эмоциональ таңлақлар шығысы жағынан адамлардың объектив дүньядағы хәқыйқатлыққа қатнасы кеуил күй, туйғы сезимлери нәтийжесинде пайда болады. Адамлар қандай да бир сыртқы тәсир арқалы кууаныу шадланыу ямаса өкиниу, қыйналыу х.т.б сезимлердің қатнасы арқалы өз пикирлерин билдиреди. Эмоциональ таңлақлардың бул сыяқлы семантикалық түрлери өз ишинде унамлы хәм унамсыз сезим мәнилеринде қолланылады. Мысалы: **бийшар-ай, бай-буу, әттен, астапыралла, аха, о-о, охо, өйбей, көз айдын, қутлы болсын** т.б.

Императив таңлақлар. Таңлақлардың бул түри адамларға, үй хайуанлары хәм басқа да жәниуарларға қатнаслы айтылады. Олар қолланылыуына қарай буйырыу қаратыу, шақырыу, айдау, тоқтатыу х.т.б мәнилерди билдиреди. Императив таңлақлар қолланылыуы бойынша екиге бөлинеди:

1) адамға қатнаслы таңлақлар: ха, хә-ә, хәй, хәэй, қарағым, шырағым, марш, алло х.т.б.

2) Үй хайуанлары хәм басқада жанлы жәниуарға қатнаслы таңлақлар: төте-төте, жит, пыш, х.т.б.

Этикетлик таңлақларға сәлемлесіу, хошласыу, хошаметлеу, қутлықлау, тилек айтыу, жууап қайтарыу, кеуил айтыу х.т.б мәнилердеги әдепликке байланыслы сөзлер киреди: **ассалаума әлейкум, ўәлейкум ассалам, хош, сәлем, қутлықлайман, мәрхамат, әпиу етиң, рахмет, харма** т.б.

Қадағалау ушын сораулар.

1. Көмекши сөзлер дегенимиз не?
2. Көмекши сөзлер қандай топарларға бөлинеди?
3. Тиркеуиш дегенимиз не?
4. Тиркеуишлердің шығысына қарай қандай түрлерин билесиз?
5. Тиркеуишлер сепликлер менен дизбеклесип келиуине қарай қандай түрлерге бөлинеди?
6. Дәнекерлер дегенимиз не? Олар қандай топарларға бөлинеди?

7. Дизбеклесийўши дәнекерлер гәпте қандай хызмет атқарады? Оның қандай түрлери бар?
8. Бағындырыўшы дәнекерлер гәпте қандай хызмет атқарады? Оның түрлери қандай?
9. Жанапай дегенимиз не?
10. Түпкиликли жанапайлар ҳәм басқа сөз шақабларынан қәлиплескен жанапайлар дегенимиз не ?
11. Жанапайлар дүзлисине қарай қандай түрлерге бөлинеди?
12. Жанапайлар мәнилик өзгешеликлерине қарай қандай түрлерге бөлинеди?
13. Форма жасаўшы жанапайлар дегенимиз не?
14. Модаль сөзлер дегенимиз не?
15. Модаль сөзлердиң мәниси бойынша қандай түрлери бар?
16. Модаль сөзлер қурылысы бойынша қандай түрлерге бөлинеди?
17. Модаль сөзлердиң грамматикалық өзгешеликлери бар?
18. Таңлақлар дегенимиз не?
19. Таңлақлар мәниси бойынша қандай түрлерге бөлинеди?
20. Таңлақлар қурамы бойынша қандай түрлерге бөлинеди?
21. Еликлеўиш дегенимиз не?
22. Еликлеўишлердиң фонетикалық ҳәм морфологиялық өзгешеликлери қандай?

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Карақалпақский язык Москва, 1952.
2. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1981
3. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994.
4. Даўлетов М. Қарақалпақ тилинде гә, гәҳи дәнекерлери ҳаққында. Вестник, 1991, N 4
5. Даўлетов М. Көркем шығармаларда **не** көмекши сөзиниң семантикалық өзгешеликлери. Әмиўдәрья, 1993 N 1.
6. Қутлымуратов Б. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги модаль сөзлер. Өзбекстан ИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы ә9үө N ә
7. Бекбергенов А. Модальные слова как самостоятельная часть речи в современном карақалпақском языке-Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1987.
8. Ембергенов У. ҳәзирги қарақалпақ тилинде еликлеўиш сөзлер. Нөкис, 1990.
9. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994.